

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГАВРИЛЕНКО ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 373.3(091)(477)«195/200»

ДИСЕРТАЦІЯ

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Освіта/Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____

Т. Л. Гавриленко

Науковий консультант

Березівська Лариса Дмитрівна,
доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2019. – Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2019.

У дисертації розкрито організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні другої половини XX – початку XXI ст.

Концепція дослідження ґрунтується на розумінні початкової освіти як ланки загальної середньої освіти, в структурі якої вона розвивалася відносно самостійно й цілісно. Початкова освіта розглядається також як складна динамічна педагогічна система, що формувалася під впливом суспільно-політичних і соціально-економічних чинників та характеризувалася певними тенденціями й суперечностями. Основою концепції виступають розроблені періодизація та логіко-структурна модель аналізу (чинники; цільовий, організаційний, змістовий, процесуальний компоненти; тенденції) розвитку початкової освіти в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст.

Аналіз сучасних праць із методології історико-педагогічної науки дав змогу відповідно до предмета вивчення обґрунтувати підходи (джерелознавчий, історіографічний, системний, синергетичний, культурологічний, парадигмальний, аксіологічний), принципи (історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності) та методи дослідження (загальнонаукові та спеціальні: історико-структурний, конструктивно-генетичний, порівняльно-зіставний, історико-генетичний та ін.).

З урахуванням комплексу критеріїв (суспільно-політичних змін, державної освітньої політики, нормативно-правової бази, напрямів розвитку школи та педагогічної науки) розроблено періодизацію розвитку початкової освіти в Україні у

1954–2001 рр.: I період (1954–1964) – початкова освіта в контексті шкільної реформи; II період (1964–1984) – структурно-змістові трансформації в початковій освіті; III період (1984–1991) – початкова освіта в руслі перебудовних процесів освітньої галузі; IV період (1991–2001) – розвиток початкової освіти в умовах державної незалежності України, встановлено суть, тенденції кожного із періодів, наступність і взаємозалежність між ними.

Системно і в порівняльно-зіставному аналізі розкрито цілі, завдання, цінності, принципи початкової освіти в Україні у визначених хронологічних межах. Установлено, що цілі як визначальний складник у системі початкової освіти формувалися під впливом державної освітньої політики, потреб суспільства, шкільної практики, наукових досліджень у галузі початкової освіти. Інваріантними цілями початкової освіти в обраних хронологічних межах залишалися всебічний розвиток дітей молодшого шкільного віку; виховання у них високих моральних якостей, розвиток їхніх розумових і фізичних здібностей, що відповідно до суспільно-політичного ладу набувало комуністичного або національного забарвлення. Початкова освіта, інтегрувавшись у систему загальної середньої освіти на початку 50-х рр. XX ст., передбачала формування базису знань, умінь і навичок, необхідних для оволодіння основами наук у наступних класах школи. На тлі перебудовних процесів у освітній галузі наприкінці 80-х рр. XX ст. поряд з означеними цілями пріоритетне місце відводилося формуванню особистості дитини, створенню умов для її самовираження, розвитку її інтересів і здібностей, що реалізовувалися у практичній площині в незалежній Україні.

Виявлено, що у 50-х – 80-х рр. XX ст. у молодших школярів культивувалися цінності, пріоритетні для тоталітарної держави (конформізм, домінування інтересів держави, колективу над індивідуальними та ін.), й водночас базові моральні, трудові, оздоровчі, естетичні цінності. У незалежній Україні у молодших школярів почали формуватися цінності демократичного суспільства – загальнолюдські у поєднанні з національними, громадянськими, екологічними та особистісними. Зі

зміною освітньої парадигми, гуманізацією суспільного життя дитина ставала головною цінністю навчально-виховного процесу.

Установлено, що початкова освіта ґрунтувалася на системі принципів, які визначали особливості її організації, змісту освіти, здійснення навчально-виховного процесу, а саме: обов'язковості, доступності, безкоштовності, спільного навчання дітей обох статей, зовнішньої диференціації, суть яких з часом не змінювалася; радянської, уніфікації, русифікації, атеїзації, політехнізації, проголошені й реалізовані за радянської доби; демократизації, деполітизації, національної спрямованості, гуманізації, дитиноцентризму, різнотипності освіти, наступності, світськості, актуалізовані частково під час «хрущовської» реформи й особливо в період зародження демократичних змін в освітній галузі наприкінці 80-х рр. XX ст., стали підґрунтям для розбудови національної початкової школи та реалізовані в незалежній Україні.

Здійснений аналіз дав змогу простежити трансформації в організації початкової освіти. Установлено, що неодноразово змінювалася тривалість початкової освіти (у 1971 р. відбувся перехід від чотирирічного до трирічного терміну навчання, а з 1986 р. – повернення до чотирирічної початкової освіти). Початок систематичного шкільного навчання відбувався з семи років. З 1986 р. до школи почали приймати дітей шестирічного віку, які навчалися в чотирирічних початкових школах. З 2001 р. оптимальним початком навчання було визнано вік шість років у чотирирічній початковій школі.

Аргументовано, що у 1954–2001 рр. створювалися умови для отримання початкової освіти різними категоріями дітей молодшого шкільного віку у відповідних типах навчальних закладів (початкових, семирічних/восьмирічних, середніх, які з 1991 р. інтегрувалися в єдиний тип – середню загальноосвітню школу I-III ступенів; школах-інтернатах; школах подовженого дня; спеціальних школах; навчально-виховних комплексах; спеціалізованих школах та ін.).

Державна освітня політика була зорієнтована на забезпечення початкової освіти необхідною кількістю вчителів, на покращення їхньої підготовки, на

підвищення фахового рівня класоводів; у 50-х – 70-х рр. XX ст. на поліпшення їхнього соціального захисту, що зумовило піднесення ролі й авторитету вчителя, престижу педагогічної професії у суспільстві.

З'ясовано, що навчальне та матеріально-технічне забезпечення початкової освіти переважно залежало від (зростання, зменшення, відсутності) видатків на розвиток освітньої галузі, що сприяло покращенню у 50-х – 60-х рр., зміцненню у 70-х – на початку 80-х рр. та його погіршенню у другій половині 80-х – 90-х рр. XX ст.

Схарактеризовано розвиток змісту початкової освіти, базові складники якого зазнали суттєвих змін, зокрема: теорії його формування (від дидактичного матеріалізму, поєднання теорій матеріальної й формальної з домінуванням першої до єдності дидактичного матеріалізму та формалізму з педоцентричним наповненням); принципи добору та структурування (методологічні та дидактичні). Зміст початкової освіти формувався на загальносоюзному рівні, був єдиним для всіх, за винятком навчальних предметів – українська та російська мов. З кінця 80-х рр. XX ст. він визначався на республіканському рівні, з 1991 р. – на державному спільно з науковцями та на шкільному рівні. У дослідженні простежено зміни, які відбулися в навчальних планах і програмах та навчальній літературі в кожний період розвитку початкової освіти. Якісно новим явищем у розвитку змісту освіти в 90-х рр. XX ст. стало розроблення державних стандартів, упровадження яких у початковій освіті розпочалося з 2001 р.

У дисертаційній роботі показано, що у пошуках оптимальної організації навчального-виховного процесу, приведення її до вікових, у 90-х рр. XX ст. – індивідуальних особливостей і потреб молодших школярів неодноразово відбувалися зміни у структурі та тривалості навчального року, наповнюваності початкових класів, тривалості навчального тижня, уроку, організації навчального дня, формах навчання.

Доведено, що в навчально-виховному процесі застосовувалися такі методи навчання: словесні (розповідь, пояснення, бесіда), які домінували над іншими; практичні (вправи, практичні роботи, досліді); наочні (ілюстрація, демонстрація,

спостереження); робота з книжкою; гра; метод проектів (апробувався в початкових класах наприкінці 90-х рр.). У кожний період розвитку початкової освіти науковці й практики працювали над їх удосконаленням та здійснювали пошук нових. Результати наукових пошуків українських педагогів і психологів сприяли запровадженню в навчально-виховний процес з 70-х рр. XX ст. елементів проблемного та програмованого навчання, актуалізації індивідуального й диференційованого підходів у навчанні молодших школярів.

Виявлено, що основною формою організації навчання у початкових класах був урок, що постійно удосконалювався відповідно до вимог часу та розвитку педагогічної науки, зокрема його структура, зміст, методика проведення. З 80-х рр. набули поширення нестандартні уроки, з 90-х рр. – інтегровані уроки. Поряд з уроком використовувалися екскурсії; у першій половині 60-х рр. – навчальні гуртки, зустрічі з цікавими людьми; у 80-х – 90-х рр. XX ст. – олімпіади, навчальні конкурси.

З'ясовано, що у здійсненні контролю та оцінюванні навчальних результатів учнів відбулися такі зміни: скасування екзаменів, розроблення єдиних вимог до оцінювання знань молодших школярів, запровадження нових методів контролю (машинний і безмашинний програмований контроль), поступовий відхід від бального оцінювання в I класі, введення підсумкової атестації учнів наприкінці року та державної підсумкової атестації для учнів III(IV) класів; запровадження 12-бальної системи оцінювання.

Обґрунтовано, що вагомий внесок у розвиток початкової освіти здійснили українські педагоги та психологи (Н. М. Бібік, М. В. Богданович, М. С. Вашуленко, Ю. З. Гільбух, С. С. Коваленко, Г. С. Костюк, В. І. Помагайба, О. Я. Савченко, О. В. Скрипченко, Н. Ф. Скрипченко, В. П. Тименко та ін.), зокрема які працювали у відділі початкової школи, утвореному в структурі НДІ педагогіки УРСР у 1955 р. У дослідженні також визначено основні віхи поступу цього відділу як організаційного та науково-методичного центру із досліджень проблем початкової освіти.

Визначено загальні тенденції розвитку початкової освіти в досліджуваних хронологічних межах (спрямованість початкової освіти на всебічний розвиток

молодших школярів, формування у них базису знань, умінь і навичок, системи цінностей і якостей; забезпечення обов'язковості, доступності та безкоштовності початкової освіти; системний підхід у реформуванні змісту початкової освіти; пошук оптимальної організації навчального-виховного процесу в початковій школі та ін.) задля їх осмислення у процесі сучасного реформування початкової школи.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що його положення й висновки щодо розвитку початкової освіти в Україні другої половини XX – початку XXI ст. можуть бути використані під час розв'язання наукових і практичних завдань у сучасному освітньому просторі початкової школи, сприятимуть удосконаленню підготовки майбутніх учителів початкових класів. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база становлять цінність для подальших наукових розвідок з історії початкової освіти в Україні, історії педагогіки, історії України, історіографії історії педагогіки, джерелознавства. Матеріали дисертації можуть використовуватися в освітньому процесі закладів вищої педагогічної освіти під час підготовки здобувачів вищої освіти на першому (бакалаврському), другому (магістерському) та третьому (освітньо-науковому) рівнях, а також – інститутів післядипломної педагогічної освіти для підвищення кваліфікації педагогічних працівників; при укладанні підручників та навчальних посібників з історії педагогіки, історії початкової освіти.

Ключові слова: початкова освіта, початкова школа, організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти, цілі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес, Україна.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

Монографія

1. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині XX – на початку XXI століття: історико-педагогічний аспект : монографія / НАПН

України, Ін-т педагогіки НАПН України ; за ред. Л. Д. Березівської. Київ : Фенікс, 2019. 384 с., 36 с. дод.

Розділ колективної монографії

2. Havrylenko T. L. The development of primary education in Ukraine in the context of experimental studies of Ukrainian teachers (mid 60's – first half of 80-ies of the XXth century): Chapter 1. *Innovations in education*: monograph / Havrylenko T., Grevtsova I., Zaytseva O., Ovsyanitskaya L. ; ed. by L. Shlossman. Vienna, 2016. Vol. 9. P. 3–19.

Статті в наукових фахових виданнях України

3. Гавриленко Т. Л. В. О. Сухомлинський про формування творчої особистості молодшого школяра. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки* / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 2013. Вип. 123, т. 1. С. 133–136.

4. Гавриленко Т. Л. Генеза початкової освіти в Україні (1958–2001 роки): історіографія питання. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 19, ч. 1. С. 260–268.

5. Гавриленко Т. Л. Державна політика щодо організації початкової освіти в Українській РСР (1964–1984 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 120. С. 92–96.

6. Гавриленко Т. Л. Дискусія українських освітян щодо модернізації змісту початкової освіти у 1958–1959 рр. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2013. Вип. 65. С. 213–225.

7. Гавриленко Т. Л. Експериментальні дослідження у галузі початкової освіти в Українській РСР (середина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.). *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2014. Вип. 70, ч. 2. С. 85–97.

8. Гавриленко Т. Л. Експериментальні дослідження українських учених у галузі початкової освіти: класи вирівнювання (1975–1982 рр.). *Педагогічний*

дискурс : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2015. Вип. 18. С. 47–52.

9. Гавриленко Т. Л. Організація початкової освіти в Українській РСР у 1954–1964 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 117. С. 302–308.

10. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта в УРСР у повоєнні роки: організація та зміст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012. Вип. 104, т. 1. С. 67–72.

11. Гавриленко Т. Л. Ретроспективний аналіз діяльності підготовчих класів як форми передшкільної освіти в Україні у радянську добу (20-ті – 80-ті рр. XX ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 122. С. 45–51.

12. Гавриленко Т. Л. Ретроспективний аналіз розвитку змісту початкової освіти в Радянській Україні у 1984–1991 рр. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2015. Вип. 74. С. 115–126.

13. Гавриленко Т. Л. Реформування змісту початкової освіти в Українській РСР у 60-х – на початку 70-х рр. XX ст.: причини, хід, наслідки. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 119. С. 35–39.

14. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні в середині 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.: організаційний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна* : зб. наук. пр. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. Вип. 131. С. 194–209.

15. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні другої половини XX – початку XXI ст.: джерельна основа дослідження. *Педагогічний дискурс* : зб.

наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 123–128.

16. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. як історико-педагогічна проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* / Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 15, ч. 1. С. 234–240.

17. Гавриленко Т. Л. Становлення змісту початкової освіти в Україні в 30-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. Вип. 25. С. 80–86.

18. Гавриленко Т. Л. Тенденції розвитку початкової освіти в УСРР у 1920-х роках. *Історико-педагогічний альманах* / Ін-т педагогіки НАПН України, Уман. держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань, 2012. № 2. С. 133-136.

19. Гавриленко Т. Л. Трансформація змісту початкової освіти в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. Вип. 130. С. 89–95.

20. Гавриленко Т. Л. Трансформація змісту початкової освіти в Українській РСР у період структурної перебудови початкової ланки школи (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2014. Вип. 42, ч. 2. С. 106–112.

21. Гавриленко Т. Л. Уніфікація початкової освіти в Україні у 1930-х роках. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012. Вип. 101. С. 67–72.

Статті в наукових фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз даних

22. Гавриленко Т. Л. Новації в освітньому процесі початкової школи в Україні (1991–2001 рр.). *Освітній дискурс. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. Вип. 9. С. 42–57. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus)

23. Гавриленко Т. Л. Організаційні трансформації системи початкової освіти в перше десятиліття державної незалежності України (1991–2001). *Освітній дискурс. Гуманітарні науки* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Вип. 10. С. 59–83. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus)

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію

24. Гавриленко Т. Л. Государственная политика относительно начального образования в Украинской ССР (1954–1964 гг.). *Альманах современной науки и образования*. 2014. № 4. С. 36–40.

25. Гавриленко Т. Л. К вопросу о реформировании содержания начального образования в Украинской ССР во второй половине 50-х – начале 60-х гг. XX ст. *Азимут научных исследований: педагогика и психология*. 2013. № 1. С. 11–14.

26. Гавриленко Т. Л. Развитие начального образования в Украинской ССР в послевоенный период (1945–1953 гг.). *Вестник Актыбинского государственного педагогического института*. 2013. № 2. С. 58–69.

27. Havrylenko T. L. Leveling classes as a form of individualization of studies of pupils at primary school in Ukraine (the second half of the seventies – the eighties of the 20th century). *European science review*. 2014. № 7/8. P. 37–40.

28. Havrylenko T. L. Tendencies of primary education development in Ukraine during the period of emergence of democratic changes in social life (1984–1991). *European Journal of Education and Applied Psychology*. 2015. № 4. P. 33–36.

29. Havrylenko T. L. The Development of Primary Education in Soviet Ukraine in the mid 60's – early 80's of the 20th Century. Organizational Aspect. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*. Krakow. 2016. № 1. P. 179–192.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію, що включено до міжнародних наукометричних баз даних

30. Havrylenko T. L. Preparatory classes as a form of preschool education in Ukraine during the Soviet Period (the 1920s – 1980s): the main stages of their development. *History of Education & Children's Literature*. 2018. Vol. 13, № 2. P. 133–145. (включено до міжнародних наукометричних баз Scopus та Web of Science)

31. Havrylenko T. L. The Development of the Content of Primary Education in Ukraine during the Period of Revival of the National School (1991–2001). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2016. Vol. 4, Iss. 79. P. 26–29. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus)

Опубліковані праці апробаційного характеру

32. Гавриленко Т. Л. Внутрішньошкільна диференціація у початковій освіті: вітчизняний досвід (70-ті – 90-ті рр. XX ст.). *Диференціація у шкільній освіті: історичний досвід і сучасні технології* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 16 трав. 2018 р., м. Київ / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2018. С. 11–14.

33. Гавриленко Т. Л. Джерельна база дослідження розвитку початкової освіти в Україні (1991–2001). *Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 16 трав. 2018 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2018. С. 30–32.

34. Гавриленко Т. Л. Дискусія українських освітян щодо організації та змісту початкової освіти в контексті перебудови школи (1958–1959 рр.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2013 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2013. С. 28–29.

35. Гавриленко Т. Л. До питання підготовки вчителів початкової школи в Україні: історико-педагогічний аспект. *Традиції та інновації у підготовці вчителя початкової школи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 11–13 жовт. 2012 р. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2012. С. 19–22.

36. Гавриленко Т. Л. До питання про зовнішню покласну диференціацію в початковій освіті в Україні (70-ті – 90-ті рр. ХХ ст.). *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. Дню початкової освіти, м. Ніжин, 20–21 жовт. 2016 р. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин, 2016. С. 30–32.

37. Гавриленко Т. Л. Експериментальне дослідження щодо переходу до трирічної початкової освіти в Українській РСР (1963–1966 рр.). *1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка та ін. Київ, 2014. С. 206–212.

38. Гавриленко Т. Л. Зміст початкової освіти в контексті реформування школи в УРСР (1954–1964 рр.). *Цілі та результати освітніх реформ: українсько-польський діалог* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15–16 трав. 2013 р., м. Київ / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка та ін. Київ, 2013. С. 62–69.

39. Гавриленко Т. Л. Класи вирівнювання як форма подолання неуспішності учнів початкових класів в Українській РСР (друга половина 70-х – 80-ті рр. ХХ ст.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2014 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. С. 54–55.

40. Гавриленко Т. Л. Нові тенденції розвитку змісту початкової освіти в Україні у період відродження національної школи (1991–1996 рр.). *Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання* : зб. тез III Міжнар. наук.-практ. конф. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2018. С. 12–14.

41. Гавриленко Т. Л. Образ Батьківщини в підручниках з читання для молодших школярів у період відродження національної школи в Україні (90-ті рр. ХХ ст.). *Українські педагоги про національно-патріотичне виховання* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

та ін. Київ, 2016. С. 56–57. URL: <http://dnpb.gov.ua/wpcontent/uploads/2016/08/ЗБІРНИК-ОСТАТОЧНИЙ.pdf> (дата звернення: 05.02.2019).

42. Гавриленко Т. Л. Особливості розвитку початкової освіти в Українській РСР (30-ті рр. XX ст.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2012 р.* : наук. вид. / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2013. С. 55–56.

43. Гавриленко Т. Л. Підготовчі класи як форма передшкільної освіти в Україні в Радянську добу: основні періоди та тенденції розвитку. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2015 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2015. С. 39–40.

44. Гавриленко Т. Л. Подолання неуспішності молодших школярів засобами фізичного виховання у спадщині В. О. Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту* : матеріали V Міжнар. та XIX Всеукр. пед. читаннях в м. Донецьку, 11–12 жовт. 2012 р. : у 4 т. / Донец. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. Донецьк, 2012. Т. 4. С. 59–62.

45. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта зарубіжжя на сторінках журналу «Початкова школа» (1969–1991 рр.). *Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти* : зб. тез і анот. матеріалів XIV Всеукр. іст.-пед. наук.-практ. конф. / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. С. 54–55.

46. Гавриленко Т. Л. С. О. Сірополко про нову українську початкову школу. *Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 17 трав. 2017 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. Київ, 2017. С. 66–68.

47. Гавриленко Т. Л. Структурно-змістові трансформації в початковій освіті в Українській РСР (друга половина 60-х – початок 70-х рр. XX ст.). *Методичний вісник Науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової освіти* : матеріали Міжнар. Інтернет-конф. «Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів», м. Миколаїв, 10 квіт. 2015 р. / Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. Вип. 1. С. 27–30.

48. Гавриленко Т. Л. Сутність поняття «початкова освіта»: історико-педагогічний контекст. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень* : зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти, 25 жовт. 2017 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2017. С. 12–14.

49. Гавриленко Т. Л. Трансформації в організації та змісті підготовки вчителів початкових класів в Україні в період відродження національної системи освіти (90-ті рр. XX ст.). *Ідея університету у Європейському і національному вимірах: традиції, сьогодення, перспективи* : зб. тез наук.-практ. конф. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. С. 17–18.

50. Гавриленко Т. Л. Цілі, цінності та принципи початкової освіти в перше десятиліття незалежної України (1991–2001). *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., присвяч. Дню початкової освіти, м. Ніжин, 19 жовт. 2018 р. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин, 2018. С. 43–45.

51. Гавриленко Т. Л. Экспериментальные исследования украинских педагогов в области начального образования в 60-х гг. XX ст. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии* : сб. ст. по материалам L–LI междунар. науч.-практ. конф. / СибАК. Новосибирск, 2015. № 3/4. С. 29–35.

52. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Подготовка и социальная защита учителей начальных классов в советской Украине (1984–1991 гг.). *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы: материалы V Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 5 дек. 2018 г.* / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка; редкол. Минск: БГПУ, 2019. С. 12-17.

53. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Подготовка учителей начальных классов в Украине в 90-х гг. XX ст.: достижения и проблемы. *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы* : материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 27 окт. 2016 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 2017. С. 16–18.

54. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Формирование системы подготовки учителей начальных классов в Украине. *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы* : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 14 нояб. 2013 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 2013. С. 35–37.

55. Гавриленко Т. Л., Кузьомко Л. М. Формування здоров'язбережувального середовища в Новій українській початковій школі у вимірах педагогіки Василя Сухомлинського. *Актуальні проблеми науки та освіти* : зб. матеріалів Круглого столу «Соціальна педагогіка Василя Сухомлинського», присвяч. 100-річчю з дня народж. Василя Сухомлинського / Нац. ун-т «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2018. С. 10–13.

56. Havrylenko T. L. Differentiation of education in primary school in Ukraine during the period of democratic change in educational industry (mid 80's – early 90's of XX century). *Actual aspects of pedagogy and psychology of elementary education* : materials of the international scientific conference on April 18–19, 2016. Prague, 2016. P. 8–13.

57. Havrylenko T. L. Tendencies in the development of the content of primary education in Ukraine in the first half of 1990s. *3rd International Conference «Role of nonmaterial factors in ensuring the social and psychological condition of a society»* : Conference Proceedings, October 29, 2015 / Scope Academic House. Sheffield, UK, 2015. P. 40–43.

58. Havrylenko T. L., Kuziemko L. M. Psychological and Pedagogical Researches in the Sphere of Primary Education in Ukraine (the 60s of the 20th century). *European Conference on Education and Applied Psychology* : 4th International scientific conference, October 14, 2014 / «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2014. P. 21–26.

59. Havrylenko T. L., Kuziomko L. M. Formation of Healthcare Environment in Primary School in the Context of V. O. Sukhomlynskyi's Pedagogical Ideas. *Purposes, tasks and values of education in modern conditions* : materials of the II international

scientific conference on October 13–14, 2015 / Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» et al. Prague, 2015. P. 80–83.

Опубліковані праці, які додатково відображають результати дисертації

60. Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017): хрестоматія / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; [упоряд.: Сухомлинська О. В., Березівська Л. Д., Гавриленко Т. Л. та ін.; наук. ред.: Сухомлинська О. В., Березівська Л. Д.]. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 526 с.

61. Havrylenko T. L. The Relevance of Y.F. Chepiha's Ideas in the Context of Modern Primary Education Development in Ukraine. *Modern Science – Moderní věda*. 2015. № 3. P. 38–44.

ABSTRACT

Havrylenko T. L. Development of primary education in Ukraine (second half of the 20th century –beginning of the 21st century). – Manuscript.

Dissertation for a Doctor of Pedagogical Science degree in specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Institute of Pedagogy of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019. – Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation focuses on the organizational and pedagogical principles of the development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of 21st centuries.

The concept of the study is based on the understanding primary education as a unit of general secondary education in which structure it was developed relatively independently and holistically. Primary education is also considered as a complex dynamic pedagogical system formed under the influence of socio-political and socio-economic factors and characterized by certain tendencies and contradictions. The concept is based on the developed periodization and logical-structural model of the analysis (factors; target,

organizational, content, procedural components; trends) of the development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of 21st centuries.

The analysis of the modern works on the methodology of the historical and pedagogical science enabled us in accordance with the subject of study to substantiate the approaches (source, historiographic, systemic, synergetic, cultural, paradigmatic, axiological), principles (historicism, objectivity, combination of historical and logical, systemic), research methods (general and special: historical-structural, structural-genetic, comparative, historical-genetic etc.).

Taking into account the set of criteria (socio-political changes, state educational policy, regulatory framework, directions of school development and pedagogical science), periodization of the development of primary education in Ukraine in 1954–2001 was developed: I period (1954–1964) – primary education in the context the school reform; II period (1964–1984) – structural and substantive transformations in primary education; III period (1984–1991) – primary education in line with the restructuring processes of the educational branch; IV period (1991–2001) – development of primary education in the conditions of state independence of Ukraine; the essence, trends of each period, continuity and interdependence between them were outlined.

Systematic and comparative analysis revealed the goals, objectives, values, principles of primary education in Ukraine within the certain chronological limits. It was concluded that goals as a defining element in the primary education system were formed under the influence of the state educational policy, the needs of society, school practice, researches in the field of primary education. The invariant goals of primary education within the chosen chronological limits included the comprehensive development of junior school children; forming their high moral qualities, developing their mental and physical abilities, which in accordance with the ruling socio-political system got either communist or national character. At the same time primary education having integrated into the general secondary education system in the early 1950s provided for forming a base of knowledge and skills necessary to master the grounds of science in the following classes of school. Against the background of restructuring processes in the educational industry in

the late 1980s along with the stated goals priority was given to forming the child's personality, creating conditions for his/her self-expression, developing his/her interests and abilities which were realized in the practical aspects in the independent Ukraine.

It was revealed that in the 1950s – 1980s junior pupils were taught values that are of priority to the totalitarian state (conformism, dominating state interests, collective over individual, etc.) and at the same time basic moral, labour, health and aesthetic values. In the independent Ukraine the values of a democratic society – universal in combination with the national, civic, environmental and personal – began to emerge among junior pupils. With the changing educational paradigm and humanization of the social life the child became the main value of the educational process.

It was found that primary education was based on the system of principles that determined the peculiarities of its organization, content of education, implementation of the educational process, namely: compulsory, accessible, free of charge, co-teaching children of both sexes, external differentiation, the essence of which over time was not changing; Sovietization, unification, Russification, atheization, polytechnization, proclaimed and implemented in the Soviet era; democratization, depoliticization, national orientation, humanization, child-centrism, diversity of education, continuity, secularity, actualized partly during the «Khrushchev» reform and especially in the period of the beginning of the democratic changes in the educational sector at the end of the 1980s, they became the basis for the development of the national primary school and were implemented in the independent Ukraine.

The performed analysis made it possible to trace the transformations in the organization of primary education. It was found that the duration of primary education varied repeatedly (in 1969 a gradual transition from four to three years of study began, and from 1986 to the return to four years of primary education). Systematic schooling began at the age of seven. Beginning from 1986 six-year-old children were admitted to school for four-year primary schooling. Since 2001 the age of six years for primary school was recognized as the optimum start of education.

It was proved that in 1954–2001 conditions were created for obtaining primary education by different categories of young children in the appropriate types of educational institutions (elementary, seven-year/eight-year, secondary, which since 1991 were integrated into a single type – secondary school of three grades; boarding schools; extended day schools; special schools; educational complexes; specialized schools, etc.).

State education policy was focused on providing primary education with the required number of teachers, improving their training, and improving the professional level of teachers; in the 1950s and 1970s to improve their social protection which led to the elevation of the role and authority of the teacher, the prestige of the teaching profession in the society.

It was found out that the educational and logistical support of primary education was mainly dependent on (increase, decrease, absence) of expenditures for the development of the educational sector which contributed to the improvement in the 1950s – 1960s, strengthening in the 1970s up to of the early 1980s and its deterioration in the second half of the 1980s – 1990s.

The development of the content of primary education was characterized the basic components of which underwent significant changes, in particular: the theories of its forming (from didactic materialism, the combination of theories of material and formal with the dominance of the first to the unity of didactic materialism and formalism with pedocentric content); principles of selecting and structuring (methodological and didactic). The content of primary education was formed at the Soviet Union level, was common and the only possible in the whole country, with the exception of two subjects – Ukrainian and Russian. Since the end of 1980s it was determined at the republican level, since 1991 – at the state level together with scientists and at the school level. The study traces the changes that took place in the curricula and educational literature in each period of the development of primary education. A qualitatively new phenomenon in the development of education content of 1990s was the development of state standards, the implementation of which in primary education began in 2001.

In the dissertation it was shown that in search of the optimum organizing the educational process, bringing it to age, in the 1990s to the individual characteristics and needs of junior pupils, changes repeatedly in the structure and duration of schooling, size of the primary forms, length of the school week, lesson, organization of the school day, forms of study repeatedly took place.

It was proved that the following teaching methods were used in the educational process: verbal (story, explanation, conversation), which dominated the others; practical (exercises, practical work, experiments); visual (illustration, demonstration, observation); work with the book; game; project method (experimented in the primary forms of the late 1990s). In each period of development of primary education scientists and practitioners worked on their improvement and searched for the new ones.

The results of scientific searches of Ukrainian teachers and psychologists contributed to introducing into the educational process since the 1970s the elements of problem and programmed learning, actualizing individual and differentiated approaches in the education of junior pupils.

It was revealed that the main form of organization of education in primary grades was a lesson that was constantly being improved in accordance with the requirements of the time and development of pedagogical science, in particular its structure, content, teaching methodics. Non-standard lessons became widespread since the 1980s, and integrated lessons became widespread since the 1990s. Excursions were used alongside the lesson; in the first half of the 1960s – educational clubs, meetings with interesting people; in the 1980s – 1990s Olympiads, educational competitions were introduced.

It was found out that the following changes were made in the control and evaluation of pupils' educational results: cancellation of exams, development of unified requirements for the assessment of knowledge of junior pupils, introducing new methods of control (machine and non-machine programmed control), gradual departure from grade assessment in the first form, introducing final certification of pupils at the end of the year and state final certification for pupils of III(IV) grades; introducing 12-point rating system.

It was substantiated that significant contribution to the development of primary education was made by the Ukrainian educators and psychologists (N. M. Bibik, M. V. Bogdanovich, M. S. Vashulenko, Yu. Z. Hilbukh, S. S. Kovalenko, H. S. Kostyuk, V. I. Pomahaiba, O. Ya. Savchenko, O. V. Skrypchenko, N. F. Skrypchenko, V. P. Tymenko and others), in particular those who worked in the primary school department formed in the structure of the Research Institute of Pedagogy of the Ukrainian SSR in 1955. The study also identifies the major milestones in the progress of this department as an organizational and scientific and methodological centre for the study of primary education.

The general tendencies of development of primary education within the studied chronological boundaries (orientation of primary education on the comprehensive development of junior pupils, forming a base of knowledge and skills, system of values and qualities, ensuring the sense of obligation, accessibility and free character of primary education; systematic approach in reforming the content of primary education, the search for the optimal organization of the educational process in primary school, etc.) for their understanding in the process of modern reforming the primary school were defined.

The practical significance of the results of the study is that its ideas and conclusions regarding the development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of the 21st centuries can be used to solve scientific and practical problems in the modern primary school educational space and will help to improve training of future primary school teachers. Systematic and generalized provisions, factual material, source base are of value for further scientific research on the history of primary education in Ukraine, the history of pedagogy, the history of Ukraine, the historiography of the history of pedagogy, source studies. The dissertation materials can be used in the educational process of institutions of higher pedagogical education in training higher education students at the first (Bachelor), second (Master) and third (educational-scientific) levels, as well as institutes of postgraduate pedagogical education; in developing textbooks and manuals on the history of pedagogy, the history of primary education.

Key words: primary education, primary school, organizational and pedagogical grounds of primary education development, primary education aims, organization of primary education, content primary education, educational process, Ukraine.

List of published works

Scientific works including the main scientific results of the thesis

Monographs

1. Havrylenko T. L. Rozvytok pochatkovoï osvity v Ukraini u druhii polovyni XX – na pochatku XXI stolittia: istoryko-pedahohichni aspekt : monohrafiia / NAPN Ukrainy, In-t pedahohiky NAPN Ukrainy ; za red. L. D. Berezivskoi. Kyiv : Feniks, 2019. 384 s., 36 s. dod.

Section of the collective monograph

2. Havrylenko T. L. The development of primary education in Ukraine in the context of experimental studies of Ukrainian teachers (mid 60's – first half of 80-ies of the XXth century) : Chapter 1. *Innovations in education* : monograph / Havrylenko T., Grevtsova I., Zaytseva O., Ovsyanitskaya L. ; ed. by L. Shlossman. Vienna, 2016. Vol. 9. P. 3–19.

Articles in scientific professional publications of Ukraine

3. Havrylenko T. L. V. O. Sukhomlynskyi pro formuvannia tvorchoi osobystosti molodshoho shkoliara. *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky* / Kirovohrad. derzh. ped. un-t im. Volodymyra Vynnychenka. Kirovohrad, 2013. Vyp. 123, t. 1. S. 133–136.

4. Havrylenko T. L. Geneza pochatkovoï osvity v Ukraini (1958–2001 roky): istoriohrafiiia pytannia. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky* / Luhan. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Luhansk, 2012. № 19, ch. 1. S. 260–268.

5. Havrylenko T. L. Derzhavna polityka shchodo orhanizatsii pochatkovoï osvity v Ukrainskii RSR (1964–1984 rr.). *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky* / Chernihiv. nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. Chernihiv, 2014. Vyp. 120. S. 92–96.

6. Havrylenko T. L. Dyskusiia ukrainskykh osvitian shchodo modernizatsii zmistu pochatkovoï osvity u 1958–1959 rr. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu* : zb. nauk. pr. / Slovia. derzh. ped. un-t. Sloviansk, 2013. Vyp. 65. S. 213–225.

7. Havrylenko T. L. Eksperymentalni doslidzhennia u haluzi pochatkovoï osvity v Ukrainskii RSR (seredyna 60-kh – persha polovyna 80-kh rr. XX st.). *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu* : zb. nauk. pr. / Slovia. derzh. ped. un-t. Sloviansk, 2014. Vyp. 70, ch. 2. S. 85–97.

8. Havrylenko T. L. Eksperymentalni doslidzhennia ukrainskykh uchenykh u haluzi pochatkovoï osvity: klasy vyrivniuvannia (1975–1982 rr.). *Pedahohichniy dyskurs* : zb. nauk. pr. / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy, Khmelnyts. humanitar.-ped. akad. Khmelnytskyi, 2015. Vyp. 18. S. 47–52.

9. Havrylenko T. L. Orhanizatsiia pochatkovoï osvity v Ukrainskii RSR u 1954–1964 rr. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky* / Chernihiv. nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. Chernihiv, 2014. Vyp. 117. S. 302–308.

10. Havrylenko T. L. Pochatkova osvita v URSR u povoienni roky: orhanizatsiia ta zmist. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky* / Chernihiv. nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. Chernihiv, 2012. Vyp. 104, t. 1. S. 67–72.

11. Havrylenko T. L. Retrospektyvnyi analiz diialnosti pidhotovchykh klasiv yak formy peredshkilnoi osvity v Ukraini u radiansku dobu (20-ti – 80-ti rr. XX st.). *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky* / Chernihiv. nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. Chernihiv, 2014. Vyp. 122. S. 45–51.

12. Havrylenko T. L. Retrospektyvnyi analiz rozvytku zmistu pochatkovoï osvity v Radianskii Ukraini u 1984–1991 rr. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu* : zb. nauk. pr. / Slovia. derzh. ped. un-t. Sloviansk, 2015. Vyp. 74. S. 115–126.

13. Havrylenko T. L. Reformuvannia zmistu pochatkovoï osvity v Ukrainskii RSR u 60-kh – na pochatku 70-kh rr. XX st.: prychny, khid, naslidky. *Visnyk Chernihivskoho*

natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky / Chernihiv. nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. Chernihiv, 2014. Vyp. 119. S. 35–39.

14. Havrylenko T. L. Rozvytok pochatkovoï osvity v Ukraini v seredyni 80-kh – na pochatku 90-kh rr. XX st.: orhanizatsiinyi aspekt. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: pedahohichna : zb. nauk. pr. / Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka. Lviv, 2016. Vyp. 31. S. 194–209.*

15. Havrylenko T. L. Rozvytok pochatkovoï osvity v Ukraini druhoï polovyny XX – pochatku XXI st.: dzherelna osnova doslidzhennia. *Pedahohichniy dyskurs : zb. nauk. pr. / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy, Khmelnyts. humanitar.-ped. akad. Khmelnytskyi, 2013. Vyp. 15. S. 123–128.*

16. Havrylenko T. L. Rozvytok pochatkovoï osvity v Ukraini u druhoï polovyny XX – na pochatku XXI st. yak istoryko-pedahohichna problema. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky / Luhan. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka. Luhansk, 2012. № 15, ch. 1. S. 234–240.*

17. Havrylenko T. L. Stanovlennia zmistu pochatkovoï osvity v Ukraini v 30-kh – na pochatku 50-kh rr. XX st. *Visnyk Instytutu rozvytku dytyny. Serii: Filosofiia, pedahohika, psykhologhiia : zb. nauk. pr. / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2012. Vyp. 25. S. 80–86.*

18. Havrylenko T. L. Tendentsii rozvytku pochatkovoï osvity v USRR u 1920-kh rokakh. *Istoryko-pedahohichniy almanakh / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy, Uman. derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny. Uman, 2012. № 2. S. 133–136.*

19. Havrylenko T. L. Transformatsiia zmistu pochatkovoï osvity v Ukraini naprykintsi 80-kh – na pochatku 90-kh rr. XX st. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky / Chernihiv. nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. Chernihiv, 2015. Vyp. 130. S. 89–95.*

20. Havrylenko T. L. Transformatsiia zmistu pochatkovoï osvity v Ukrainiskii RSR u period strukturnoi perebudovy pochatkovoï lanky shkoly (druha polovyna 60-kh – persha polovyna 80-kh rr. XX st.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i*

psykholohiia : zb. nauk. pr. / Vinnyts. derzh. ped. un-t im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Vinnytsia, 2014. Vyp. 42, ch. 2. S. 106–112.

21. Havrylenko T. L. Unifikatsiia pochatkovoï osvity v Ukraini u 1930-kh rokakh. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky* / Chernihiv. nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. Chernihiv, 2012. Vyp. 101. S. 67–72.

Articles in scientific professional publications of Ukraine, which are included in the international scientometric databases

22. Havrylenko T. L. Novatsii v osvitnomu protsesi pochatkovoï shkoly v Ukraini (1991–2001 rr.). *Osvitnii dyskurs. Pedahohichni nauky* : zb. nauk. pr. / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2018. Vyp. 9. S. 42–57. (vkliucheno do mizhnarodnoi naukometrychnoi bazy Index Copernicus)

23. Havrylenko T. L. Orhanizatsiini transformatsii systemy pochatkovoï osvity v pershe desiatylittia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (1991–2001). *Osvitnii dyskurs. Humanitarni nauky* : zb. nauk. pr. / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2019. Vyp. 10. S. 59–83. (vkliucheno do mizhnarodnoi naukometrychnoi bazy Index Copernicus)

Articles in scientific periodicals of other States in the direction from which the thesis was dissertation

24. Havrylenko T. L. Gosudarstvennaya politika otnositel'no nachal'nogo obrazovaniya v Ukrainskoj SSR (1954–1964 gg.). *Al'manah sovremennoj nauki i obrazovaniya*. 2014. № 4. S. 36–40.

25. Havrylenko T. L. K voprosu o reformirovanii soderzhaniya nachal'nogo obrazovaniya v Ukrainskoj SSR vo vtoroj polovine 50-h – nachale 60-h gg. XX st. *Azimut nauchnyh issledovanij: pedagogika i psihologiya*. 2013. № 1. S. 11–14.

26. Havrylenko T. L. Razvitie nachal'nogo obrazovaniya v Ukrainskoj SSR v poslevoennyj period (1945–1953 gg.). *Vestnik Aktyubinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta*. 2013. № 2. S. 58–69.

27. Havrylenko T. L. Leveling classes as a form of individualization of studies of pupils at primary school in Ukraine (the second half of the seventies – the eighties of the 20th century). *European science review*. 2014. № 7/8. P. 37–40.

28. Havrylenko T. L. Tendencies of primary education development in Ukraine during the period of emergence of democratic changes in social life (1984–1991). *European Journal of Education and Applied Psychology*. 2015. № 4. P. 33–36.

29. Havrylenko T. L. The Development of Primary Education in Soviet Ukraine in the mid 60's – early 80's of the 20th Century. Organizational Aspect. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*. Krakow. 2016. № 1. P. 179–192.

27. Havrylenko T. L. Leveling classes as a form of individualization of studies of pupils at primary school in Ukraine (the second half of the seventies – the eighties of the 20th century). *European science review*. 2014. № 7/8. P. 37–40.

28. Havrylenko T. L. Tendencies of primary education development in Ukraine during the period of emergence of democratic changes in social life (1984–1991). *European Journal of Education and Applied Psychology*. 2015. № 4. P. 33–36.

29. Havrylenko T. L. The Development of Primary Education in Soviet Ukraine in the mid 60's – early 80's of the 20th Century. Organizational Aspect. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*. Krakow. 2016. № 1. P. 179–192.

Articles in scientific periodicals of other States in the direction from which the thesis was dissertation, which are included in the international scientometric databases

30. Havrylenko T. L. Preparatory classes as a form of preschool education in Ukraine during the Soviet Period (the 1920s – 1980s): the main stages of their development. *History of Education & Children's Literature*. 2018. Vol. 13, № 2. P. 133–145. (vkliucheno do mizhnarodnykh naukometrychnykh baz Scopus ta Web of Science)

31. Havrylenko T. L. The Development of the Content of Primary Education in Ukraine during the Period of Revival of the National School (1991–2001). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2016. Vol. 4, Iss. 79. P. 26–29. (vkliucheno do mizhnarodnoi naukometrychnoi bazy Index Copernicus)

Published works of approbatory character

32. Havrylenko T. L. Vnutrishnoshkilna dyferentsiatsiia u pochatkovii osviti: vitchyzniani dosvid (70-ti – 90-ti rr. XX st.). *Dyferentsiatsiia u shkilnii osviti: istorychnyi dosvid i suchasni tekhnologii* : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf., 16 trav. 2018 r., m. Kyiv / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv, 2018. S. 11–14.
33. Havrylenko T. L. Dzherelna baza doslidzhennia rozvytku pochatkovoï osvity v Ukraini (1991–2001). *Dzherela ta istoriohrafiiia pro transformatsiini protsesy v osvitnomu prostori Ukrainy (1991–2017)* : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. seminaru, 16 trav. 2018 r. / DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho. Kyiv, 2018. S. 30–32.
34. Havrylenko T. L. Dyskusiiia ukrainskykh osvitian shchodo orhanizatsii ta zmistu pochatkovoï osvity v konteksti perebudovy shkoly (1958–1959 rr.). *Anotovani rezultaty naukovo-doslidnoi roboty Instytutu pedahohiky NAPN Ukrainy za 2013 r.* / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv, 2013. S. 28–29.
35. Havrylenko T. L. Do pytannia pidhotovky vchyteliv pochatkovoï shkoly v Ukraini: istoryko-pedahohichni aspekt. *Tradytsii ta innovatsii u pidhotovtsi vchytelia pochatkovoï shkoly* : materialy Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf., 11–13 zhovt. 2012 r. / Uman. derzh. ped. un-t im. Pavla Tychyny. Uman, 2012. S. 19–22.
36. Havrylenko T. L. Do pytannia pro zovnishniu poklasnu dyferentsiatsiiu v pochatkovii osviti v Ukraini (70-ti – 90-ti rr. XX st.). *Pochatkova osvita: istoriia, problemy, perspektyvy* : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. Dniu pochatkovoï osvity, m. Nizhyn, 20–21 zhovt. 2016 r. / Nizhyn. derzh. un-t im. Mykoly Hoholia. Nizhyn, 2016. S. 30–32.
37. Havrylenko T. L. Eksperymentalne doslidzhennia shchodo perekhodu do tryrichnoi pochatkovoï osvity v Ukrainskii RSR (1963–1966 rr.). *1025-richchia istorii osvity v Ukraini: tradytsii, suchasnist ta perspektyvy* : zb. materialiv Mizhnar. nauk. konf. / Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka ta in. Kyiv, 2014. S. 206–212.
38. Havrylenko T. L. Zmist pochatkovoï osvity v konteksti reformuvannia shkoly v URSR (1954–1964 rr.). *Tsili ta rezultaty osvitnikh reform: ukraincko-polskyi dialog* :

materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 15–16 trav. 2013 r., m. Kyiv / Kyiv. un-t im. Borysa Hrinchenka ta in. Kyiv, 2013. S. 62–69.

39. Havrylenko T. L. Klasy vyryvniuvannia yak forma podolannia neuspishnosti uchniv pochatkovykh klasiv v Ukrainskii RSR (druha polovyna 70-kh – 80-ti rr. XX st.). *Anotovani rezultaty naukovo-doslidnoi roboty Instytutu pedahohiky NAPN Ukrainy za 2014 r.* / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv, 2014. S. 54–55.

40. Havrylenko T. L. Novi tendentsii rozvytku zmistu pochatkovoï osvity v Ukraini u period vidrozhennia natsionalnoi shkoly (1991–1996 rr.). *Aktualni problemy pochatkovoï osvity ta inkluzyvnoho navchannia* : zb. tez III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. / Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka. Lviv, 2018. S. 12–14.

41. Havrylenko T. L. Obraz Batkivshchyny v pidruchnykakh z chytannia dla molodshykh shkolariv u period vidrozhennia natsionalnoi shkoly v Ukraini (90-ti rr. XX st.). *Ukrainski pedahohy pro natsionalno-patriotychne vykhovannia* : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. seminaru / DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho ta in. Kyiv, 2016. S. 56–57. URL: <http://dnpb.gov.ua/wpcontent/uploads/2016/08/ZBIRNYK-OSTATOChNYI.pdf> (data zvernennia: 05.02.2019).

42. Havrylenko T. L. Osoblyvosti rozvytku pochatkovoï osvity v Ukrainskii RSR (30-ti rr. XX st.). *Anotovani rezultaty naukovo-doslidnoi roboty Instytutu pedahohiky NAPN Ukrainy za 2012 r.* : nauk. vyd. / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv, 2013. S. 55–56.

43. Havrylenko T. L. Pidhotovchi klasy yak forma peredshkilnoi osvity v Ukraini v Radiansku dobu: osnovni periody ta tendentsii rozvytku. *Anotovani rezultaty naukovo-doslidnoi roboty Instytutu pedahohiky NAPN Ukrainy za 2015 r.* / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv, 2015. S. 39–40.

44. Havrylenko T. L. Podolannia neuspishnosti molodshykh shkolariv zasobamy fizychnoho vykhovannia u spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho. *Vasyl Sukhomlynskyi u dialozi z suchasnistiu: zdorovia cherez osvit* : materialy V Mizhnar. ta XIX Vseukr. ped. chytanniakh v m. Donetsku, 11–12 zhovt. 2012 r. : u 4 t. / Donets. obl. in-t pisliadyplom. ped. osvity. Donetsk, 2012. T. 4. S. 59–62.

45. Havrylenko T. L. Pochatkova osvita zarubizhzhia na storinkakh zhurnalu «Pochatkova shkola» (1969–1991 rr.). *Aktualni problemy suchasnykh istoryko-pedahohichnykh doslidzhen shkilnoi osvity* : zb. tez i anot. materialiv XIV Vseukr. ist.-ped. nauk.-prakt. konf. / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv, 2014. S. 54–55.

46. Havrylenko T. L. S. O. Siropolko pro novu ukrainsku pochatkovu shkolu. *Rozvytok osvity v dobu Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921)* : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. seminaru, 17 trav. 2017 r. / DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho ta in. Kyiv, 2017. S.66–68.

47. Havrylenko T. L. Strukturno-zmistovi transformatsii v pochatkovii osviti v Ukrainskii RSR (druha polovyna 60-kh – pochatok 70-kh rr. XX st.). *Metodychnyi visnyk Naukovo-doslidnytskoi laboratorii dydaktyky pochatkovoï osvity* : materialy Mizhnar. Internet-konf. «Dydaktyka pochatkovoï shkoly: realizatsiia tekhnolohichnoho ta kompetentnisnoho pidkhodiv», m. Mykolaiv, 10 kvit. 2015 r. / Mykolaiv. nats. un-t im. V. O. Sukhomlynskoho. Mykolaiv, 2015. Vyp. 1. S. 27–30.

48. Havrylenko T. L. Sutnist poniattia «pochatkova osvita»: istoryko-pedahohichnyi kontekst. *Suchasni vymohy do orhanizatsii ta provedennia istoryko-pedahohichnykh doslidzhen* : zb. materialiv nauk.-metodol. seminaru z istorii osvity, 25 zhovt. 2017 r. / DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho. Kyiv, 2017. S. 12–14.

49. Havrylenko T. L. Transformatsii v orhanizatsii ta zmisti pidhotovky vchyteliv pochatkovykh klasiv v Ukraini v period vidrozhennia natsionalnoi systemy osvity (90-ti rr. XX st.). *Ideia universytetu u Yevropeiskomu i natsionalnomu vymirakh: tradytsii, sohodennia, perspektyvy* : zb. tez nauk.-prakt. konf. / Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka. Lviv, 2016. S. 17–18.

50. Havrylenko T. L. Tsili, tsinnosti ta pryntsypy pochatkovoï osvity v pershe desiatylittia nezalezhnoi Ukrainy (1991–2001). *Pochatkova osvita: istoriia, problemy, perspektyvy* : materialy Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf., prysviach. Dniu pochatkovoï osvity, m. Nizhyn, 19 zhovt. 2018 r. / Nizhyn. derzh. un-t im. Mykoly Hoholia. Nizhyn, 2018. S. 43–45.

51. Havrylenko T. L. Eksperimental'nye issledovaniya ukrainskikh pedagogov v oblasti nachal'nogo obrazovaniya v 60-h gg. XX st. *Lichnost', sem'ya i obshchestvo: voprosy pedagogiki i psikhologii* : sb. st. po materialam L–LI mezhdunar. nauch.-prakt. konf. / SibAK. Novosibirsk, 2015. № 3/4. S. 29–35.

52. Havrylenko T. L., Kuzemko L. M. Podgotovka i social'naya zashchita uchitelej nachal'nyh klassov v sovetskoj Ukraine (1984–1991 gg.). *Podgotovka uchitelya nachal'nyh klassov: problemy i perspektivy*: materialy V Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., g. Minsk, 5 dek. 2018 g. / Belorus. gos. ped. un-t im. Maksima Tanka; redkol. Minsk: BGPU, 2019. S. 12–17.

53. Havrylenko T. L., Kuzemko L. M. Podgotovka uchitelej nachal'nyh klassov v Ukraine v 90-h gg. XX st.: dostizheniya i problemy. *Podgotovka uchitelya nachal'nyh klassov: problemy i perspektivy* : materialy IV Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., g. Minsk, 27 okt. 2016 g. / Belorus. gos. ped. un-t im. Maksima Tanka. Minsk, 2017. S. 16–18.

54. Havrylenko T. L., Kuzemko L. M. Formirovanie sistemy podgotovki uchitelej nachal'nyh klassov v Ukraine. *Podgotovka uchitelya nachal'nyh klassov: problemy i perspektivy* : materialy III Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., g. Minsk, 14 noyab. 2013 g. / Belorus. gos. ped. un-t im. Maksima Tanka. Minsk, 2013. S. 35–37.

55. Havrylenko T. L., Kuzomko L. M. Formuvannia zdoroviazberezhualnoho seredovyscha v Novii ukrainskii pochatkovii shkoli u vymirakh pedahohiky Vasylia Sukhomlynskoho. *Aktualni problemy nauky ta osvity* : zb. materialiv Kruhloho stolu «Sotsialna pedahohika Vasylia Sukhomlynskoho», prysviach. 100-richchiu z dnia narodzh. Vasylia Sukhomlynskoho / Nats. un-t «Chernihivskyi kolehium» im. T. H. Shevchenka. Chernihiv, 2018. S. 10–13.

56. Havrylenko T. L. Differentiation of education in primary school in Ukraine during the period of democratic change in educational industry (mid 80's – early 90's of XX century). *Actual aspects of pedagogy and psychology of elementary education* : materials of the international scientific conference on April 18–19, 2016. Prague, 2016. P. 8–13.

57. Havrylenko T. L. Tendencies in the development of the content of primary education in Ukraine in the first half of 1990s. *3rd International Conference «Role of nonmaterial factors in ensuring the social and psychological condition of a society»* : Conference Proceedings, October 29, 2015 / Scope Academic House. Sheffield, UK, 2015. P. 40–43.

58. Havrylenko T. L., Kuziemko L. M. Psychological and Pedagogical Researches in the Sphere of Primary Education in Ukraine (the 60s of the 20th century). *European Conference on Education and Applied Psychology* : 4th International scientific conference, October 14, 2014 / «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2014. P. 21–26.

59. Havrylenko T. L., Kuziomko L. M. Formation of Healthcare Environment in Primary School in the Context of V. O. Sukhomlynskyi's Pedagogical Ideas. *Purposes, tasks and values of education in modern conditions* : materials of the II international scientific conference on October 13–14, 2015 / Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» et al. Prague, 2015. P. 80–83.

Published works that further reflect the results of the dissertation

60. Antolohiia tekstiv z reformuvannia osvity v Ukraini: prohramy, kontseptsii, proekty (1991–2017) : khrestomatiia / NAPN Ukrainy, DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho; [uporiad.: Sukhomlynska O. V., Berezivska L. D., Havrylenko T. L. ta in.; nauk. red.: Sukhomlynska O. V., Berezivska L. D.]. Vinnytsia : TOV «TVORY», 2019. 526 s.

61. Havrylenko T. L. The Relevance of Y.F. Chepiha's Ideas in the Context of Modern Primary Education Development in Ukraine. *Modern Science – Moderní věda*. 2015. № 3. P. 38–44.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	36
ВСТУП	37
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	54
1.1. Концептуальні засади дослідження	54
1.2. Історіографія та джерельна база дослідження	74
Висновки до розділу 1	92
РОЗДІЛ 2	
ПОЧАТКОВА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ РЕФОРМИ (1954–1964)	96
2.1. Цілі, принципи та організація початкової освіти	97
2.2. Зміни у змісті початкової освіти: розвантаження, оновлення, стабілізація .	134
2.3. Організаційні основи, форми та методи навчально-виховного процесу	161
Висновки до розділу 2	180
РОЗДІЛ 3	
СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (1964–1984)	185
3.1. Цілі, принципи та організація початкової освіти в умовах її переходу до трирічного терміну навчання	186
3.2. Реформування змісту початкової освіти	216
3.2.1. Розроблення змісту початкової освіти на нових дидактичних засадах (1964–1970)	216
3.2.2. Оновлення змісту початкової освіти та його вплив на якість навчання й розвиток молодших школярів (1970–1984)	226
3.3. Удосконалення навчально-виховного процесу в початковій школі	239

3.4. Організаційно-змістова перебудова початкової освіти як об'єкт наукових досліджень українських педагогів і психологів	254
3.4.1. Експериментальні дослідження українських учених щодо структурно-змістових трансформацій у початковій освіті (середина 60-х – початок 70-х рр. XX ст.)	255
3.4.2. Експериментальні дослідження українських учених щодо організаційних змін у початковій освіті (середина 70-х – перша половина 80-х рр. XX ст.)	276
Висновки до розділу 3	291

РОЗДІЛ 4

ПОЧАТКОВА ОСВІТА В РУСЛІ ПЕРЕБУДОВЧИХ ПРОЦЕСІВ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ (1984–1991)	296
4.1. Вплив перебудовчих процесів на оновлення теоретичних засад діяльності початкової освіти	297
4.2. Зміст початкової освіти та його навчально-методичне забезпечення за функціонування двох типів початкової школи	324
4.3. Варіативність навчально-виховного процесу в різних організаційно-педагогічних умовах	346
Висновки до розділу 4	360

РОЗДІЛ 5

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–2001)	365
5.1. Розбудова початкової освіти на нових законодавчо-нормативних і концептуальних засадах	366
5.2. Організаційні трансформації системи початкової освіти	379
5.3. Етапи модернізації змісту початкової освіти	398
5.3.1. Конструювання змісту початкової освіти на нових методологічних і дидактичних принципах (1991–1996)	398

5.3.2. Стандартизація змісту початкової освіти, створення нового покоління підручників для молодших школярів (1996–2001)	413
5.4. Зміни у навчально-виховному процесі в початковій школі	426
Висновки до розділу 5	438
ВИСНОВКИ	444
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	456
ДОДАТКИ	578

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АН – Академія наук

АПН – Академія педагогічних наук

ВНО – відділ народної освіти

ЗНЗ – загальноосвітній навчальний заклад

ЗУН – знання, уміння, навички

ІУВ – інститут удосконалення вчителів

ІПКУ – інститут підвищення кваліфікації учителів

МНО – Міністерство народної освіти

МО – Міністерство освіти

МОЗ – Міністерство охорони здоров'я

МОН – Міністерство освіти і науки

МШС – Міністерство шляхів сполучення

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

н. р. – навчальний рік

НАПН України – Національна академія педагогічних наук України

НВК – навчально-виховний комплекс

НДІ – науково-дослідний інститут

обл/рай/міськВНО – обласний/районний/міський відділ народної освіти

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТЗН – технічний засіб навчання

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах сучасних цивілізаційних викликів, трансформацій у політичному, економічному та культурному житті українського суспільства, загострення конкуренції в усіх сферах діяльності важливим вектором державної політики є реформування освітньої галузі з огляду на європейські пріоритети. Наразі однією із реформ є створення Нової української школи, покликаної формувати цілісну всебічно розвинену особистість із активною життєвою позицією, здатну змінювати навколишній світ, конкурувати на ринку праці, навчатися впродовж життя. Особлива роль у цьому процесі належить початковій освіті, що здійснює як безпосередній, так і опосередкований вплив на попередній і наступні рівні освіти, є ґрунтом для входження дитини у соціокультурний та освітній простір, зорієнтована на формування ключових і предметних компетентностей, необхідних для подальшого успішного навчання та самореалізації особистості. З огляду на зазначене, початкова освіта раніше й активніше за інші рівні загальної середньої освіти має сприймати та втілювати у практику нові ідеї, що передбачено в основоположних документах «Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи» (2016) [406], Законі України «Про освіту» (2017) [591].

Нинішні освітні трансформації актуалізують ґрунтовне вивчення, осмислення і творче використання вітчизняного історико-педагогічного досвіду. Особливо важливим у цьому контексті є звернення до подій другої половини ХХ – початку ХХІ ст., які спричинили позитивні зміни в сучасній початковій освіті, стимулювали пошук і розвиток нових підходів до навчання молодших школярів.

Історико-педагогічна наука має значний доробок із питань розвитку загальної середньої освіти в радянський час та добу державної незалежності України. Безперечно, поряд з іншими рівнями загальної середньої освіти увага дослідників фокусувалася на початковій освіті як фундаменті подальшого навчання та розвитку особистості дитини. З різних методологічних підходів окремі питання початкової

освіти у визначених хронологічних межах більшою чи меншою мірою крізь призму загальношкільної проблематики розглядали українські вчені минулого (Є. С. Березняк [392], А. Д. Бондар [64], М. С. Гриценко [158], М. М. Грищенко [391], О. Я. Завадська [210; 211] та ін.) й сучасності (Л. Д. Березівська [26; 33], В. А. Ветохіна [81], Г. І. Іванюк [224], В. В. Кузьменко [306], В. М. Курило [313], О. Б. Петренко [456], Л. В. Пироженко [459; 460], О. В. Попова [515], О. Я. Савченко [733-735; 745], О. В. Сухомлинська [795; 800], Л. О. Хомич [845], В. О. Шпортенко [864] та ін.).

Упродовж останніх десятиліть наукове зацікавлення дослідників викликають різні проблеми початкової освіти в історико-педагогічній ретроспективі. У наукових студіях О. Я. Савченко [727; 742; 743; 902] з позицій гуманістичної, особистісно орієнтованої педагогіки висвітлюються питання реформування змісту початкової освіти, контролю й оцінювання навчальних досягнень молодших школярів. У низці дисертаційних досліджень, хронологічні межі яких переважно охоплюють другу половину XX – початок XXI ст., предметом історико-педагогічного аналізу були такі аспекти: розвиток ідей гуманістичної педагогіки в початковій освіті (В. Ф. Землянська [218]); розвивальне та проблемне навчання молодших школярів (О. Д. Замашкіна [214], К. П. Нечипоренко [402], Н. Д. Янц [877]); індивідуалізація і диференціація початкового навчання (Т. В. Вожегова [90]); розвиток підручникотворення в початковій освіті (Л. М. Височан [83], Я. П. Кодлюк [264; 265], Н. М. Кузьменко [307]); оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи (А. А. Предик [524], С. В. Чупахіна [857]); еволюція початкової школи на Закарпатті (О. Й. Фізеші [840]) та ін.

Незважаючи на широкий спектр проаналізованих науковцями питань й донині відсутнє цілісне дослідження розвитку початкової освіти в Україні у визначених хронологічних межах. У цьому зв'язку актуальність пропонованої дисертації зумовлена в науково-теоретичному аспекті необхідністю подолання поверхневості й фрагментарності історико-педагогічного знання про розвиток початкової освіти як ланки загальної середньої освіти в Україні другої половини XX – початку XXI ст. з

метою формування цілісного розуміння окресленої проблеми; у практичному – важливістю критичного аналізу трансформацій у початковій освіті 1954–2001 рр. для їх осмислення у процесі сучасного реформування освітньої галузі за ідеями Нової української школи.

Отже, актуальність обраної наукової проблеми, її затребуваність для сучасного реформування системи початкової освіти, фрагментарність висвітлення в історико-педагогічній науці зумовили вибір теми дисертаційної роботи **«Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до наукової тематики відділу історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України «Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40–80-ті роки XX ст.)» (державний реєстраційний номер 0113U000271). Тему дисертації затверджено вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 10 від 30 травня 2012 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 25 вересня 2012 р.).

Мета дослідження – комплексне розкриття організаційних і педагогічних засад розвитку початкової освіти як ланки загальної середньої освіти в Україні другої половини XX – початку XXI ст.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Обґрунтувати концептуальні основи дослідження, проаналізувати історіографію проблеми та окреслити джерельну базу.
2. Розробити періодизацію розвитку початкової освіти в обраних хронологічних межах та встановити тенденції кожного із періодів.
3. Розглянути цілі, завдання, цінності та принципи початкової освіти у визначених хронологічних межах.
4. Розкрити трансформації організаційних засад системи початкової освіти.

5. Схарактеризувати еволюцію змісту початкової освіти впродовж 1954–2001 рр.

6. Висвітлити процесуальні аспекти діяльності початкової освіти у другій половині XX – на початку XXI ст.

7. Виявити внесок українських учених у розвиток теорії й практики початкової освіти.

8. Визначити загальні тенденції розвитку початкової освіти в Україні другої половини XX – початку XXI ст. задля їх осмислення у процесі сучасного реформування початкової школи.

Об’єкт дослідження – розвиток початкової освіти в Україні.

Предмет дослідження – організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XX – початок XXI ст., позначені трансформаціями в системі загальної середньої освіти, зокрема її початкової ланки; посиленням уваги науковців до теорії та практики початкової освіти. Вибір нижньої хронологічної межі – 1954 р. – зумовлений тим, що внаслідок проголошення на початку 50-х рр. XX ст. на державному рівні переходу до обов’язкової семирічної та десятирічної освіти початкова освіта перестала бути замкненою ланкою та інтегрувалася в структуру загальної середньої освіти. У програмах для I–IV класів (1954) початкова освіта вперше визначалася як підготовчий ступінь для отримання освіти в наступних ланках загальноосвітньої школи. Завершується дослідження 2001 р., коли розпочався перехід початкової освіти до нового змісту й структури навчання, упроваджувався Державний стандарт початкової загальної освіти, що суттєво вплинуло на її подальший розвиток. Відповідно ці процеси потребують окремої історико-педагогічної розвідки.

Концептуальні ідеї дослідження. В основу дослідження покладено положення про початкову освіту як ланку загальної середньої освіти, в структурі якої вона розвивалася відносно самостійно й цілісно. Початкова освіта розглядається також як складна динамічна педагогічна система, що формувалася під

впливом суспільно-політичних і соціально-економічних чинників та характеризувалася певними тенденціями й суперечностями.

Провідною ідеєю дослідження стало комплексне висвітлення організаційних і педагогічних засад розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр. відповідно до розробленої логіко-структурної моделі, що містить такі взаємопов'язані та взаємозумовлені складники:

- чинники розвитку початкової освіти;
- цільовий компонент (цілі, завдання, цінності, принципи);
- організаційний компонент (тривалість навчання, вік вступу дітей до школи, типи закладів освіти, учнівський контингент, педагогічний потенціал, навчальне та матеріально-технічне забезпечення);
- змістовий компонент (теорії формування змісту освіти, принципи його добору та структурування, аналіз навчальних планів і програм, навчальної літератури);
- процесуальний компонент (організація навчально-виховного процесу, методи, засоби та форми організації навчання, контроль і оцінювання навчальних результатів молодших школярів);
- тенденції розвитку початкової освіти.

Запропонована модель лягла в основу вивчення окресленої наукової проблеми відповідно до створеної періодизації із урахуванням комплексу критеріїв (суспільно-політичних змін, державної освітньої політики, нормативно-правової бази, напрямів розвитку школи та педагогічної науки).

Використана в дисертації педагогічна термінологія була притаманна обраним хронологічним межам (як-от: початкова освіта, початкова школа, молодші школярі, класовод, навчальний заклад, навчально-виховний процес, експериментальні дослідження та ін.).

У дослідженні увага фокусувалася на початковій освіті, що здобувалася дітьми молодшого шкільного віку в загальноосвітніх школах з українською мовою навчання. Водночас не розглядалися заклади освіти для дітей, які потребували

корекції фізичного та (або) розумового розвитку, особливих умов виховання й соціальної допомоги, для дітей національних меншин, а також заклади освіти для підлітків, молоді, дорослих, які вчасно не здобули початкову освіту (що було характерно для 50-х – 70-х рр. XX ст.), адже вони мали певні відмінності в організаційному, змістовому та процесуальному аспектах на противагу загальноосвітнім або «масовим школам» (ця назва вживалася у документах Міністерства освіти УРСР 50-х – 80-х рр. XX ст.). В останніх здобувала початкову освіту більшість дітей молодшого шкільного віку.

Методологічну основу дослідження становлять:

- джерелознавчий підхід – надав можливість виявити, систематизувати та проаналізувати різні типи джерел, де висвітлюється розвиток початкової освіти в обраних хронологічних межах;
- історіографічний підхід – сприяв виявленню стану проблеми в історико-педагогічній науці;
- системний підхід – забезпечив розгляд початкової освіти як ланки загальної середньої освіти й водночас як окремої системи та її компонентів;
- синергетичний підхід – дозволив зіставити та показати динаміку розвитку початкової освіти під впливом багатьох чинників;
- культурологічний підхід – сприяв розгляду розвитку початкової освіти у певному соціокультурному середовищі;
- парадигмальний підхід – дав змогу осмислити зміни, які відбувалися в цілях, завданнях, цінностях, принципах, організації початкової освіти, її змісті, навчально-виховному процесі в початковій школі;
- аксіологічний підхід – надав можливість виявити педагогічні уявлення про цінності початкової освіти, розкрити її роль у формуванні системи цінностей у дітей молодшого шкільного віку;
- загальнонаукові гносеологічні принципи історизму, об'єктивності, поєднання історичного і логічного, системності.

Теоретичною основою дисертації є:

– філософські концепції розвитку освіти в умовах трансформаційних змін суспільства (В. П. Андрущенко, Вол. І. Бондар, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, В. О. Огнев'юк, С. О. Сисоєва);

– концептуальні положення методології сучасної історії освіти українських (О. В. Адаменко, Л. Д. Березівська, Л. Ц. Ваховський, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек, М. Б. Євтух, Г. І. Іванюк, Н. М. Коляда, В. С. Курило, О. Б. Петренко, О. В. Сухомлинська та ін.) і зарубіжних учених (М. В. Богуславський, О. Н. Джуринський, В. В. Краєвський та ін.);

– теоретичні підходи до системного й цілісного вивчення початкової освіти (Н. М. Бібік, М. В. Богданович, М. С. Вашуленко, Я. П. Кодлюк, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, В. П. Тименко, Л. О. Хомич та ін.).

Для реалізації мети та розв'язання завдань дослідження використано комплекс **методів**, а саме:

– загальнонаукові (аналіз, синтез, моделювання, порівняння, систематизація, узагальнення) – стали основою вивчення організаційних і педагогічних аспектів розвитку початкової освіти;

– історико-структурний – сприяв розробленню структури дослідження, визначенню періодів розвитку початкової освіти;

– конструктивно-генетичний – дозволив створити періодизацію розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр., виявити тенденції кожного із періодів;

– історико-генетичний – дав змогу здійснити структурування фактологічної інформації;

– порівняльно-зіставний – забезпечив визначення особливостей розвитку початкової освіти загалом та її компонентів у різні періоди, виявлення спільного й відмінного, формулювання відповідних висновків;

– парадигмальний – сприяв здійсненню аналізу та порівняння особливостей розвитку початкової освіти в радянський час і добу державної незалежності України, коли пропонувалися різні моделі початкової освіти;

– статистичний – дозволив простежити динаміку розвитку мережі закладів освіти, які надавали початкову освіту; встановити чисельність учнів початкових класів, їх розподіл за типами шкіл та мовою навчання, віковий склад; з’ясувати кількісні показники учителів початкових класів, їхній освітній рівень та ін. як в окремі періоди розвитку початкової освіти, так і загалом у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Джерельну базу дослідження становлять:

– *законодавчі та нормативні документи* (закони, накази, постанови ЦК КПРС, ЦК КПУ, Президента України, Ради Міністрів СРСР, Ради Міністрів УРСР, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, Верховної Ради України; постанови, накази, рішення Міністерства освіти СРСР, Міністерства освіти/Міністерства народної освіти УРСР, Міністерства освіти/Міністерства освіти і науки України), що визначали ідеологію й стратегію розвитку початкової освіти, регулювали її діяльність, відображали вимоги щодо організаційного та процесуального компонентів початкової освіти, а також ті, у яких окреслювався зміст початкової освіти (навчальні плани та програми для початкових класів, Державний стандарт початкової загальної освіти);

– *справочинна документація* (звіти, доповідні записки, інформації, листування, протоколи та стенограми колегій Міністерства освіти/Міністерства народної освіти УРСР, Міністерства освіти/Міністерства освіти і науки України, відділу/сектору/лабораторії початкової школи/початкового навчання/початкової освіти НДІ педагогіки УРСР/Інституту педагогіки АПН України, різного рівня освітянських нарад, що стосувалися початкової освіти), яка зберігається переважно у фондах архівних установ України, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди № 166 – Міністерство освіти УРСР (1946–1988), Міністерство народної освіти УРСР (1988–1992), Міністерство освіти України (1992–2000); № 5097 – Сухомлинський Василь Олександрович; № 5127 – Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР (1955–1982)); Державного архіву Чернігівської області (фонди № Р-2334 – Інститут удосконалення учителів

Управління народної освіти Чернігівської обласної державної адміністрації (1944–1993); № Р-5065 – Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації (1943–2002)), а також у відділі початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України (1985–2001);

– *статистичні матеріали*, що містять дані про динаміку розвитку мережі закладів освіти, які надавали початкову освіту; про прийом учнів до I класів; про контингент молодших школярів, їх розподіл за типами шкіл та мовою навчання; про чисельність учителів початкових класів, їхній освітній рівень; про стан навчальної та матеріально-технічної бази закладів освіти тощо;

– *навчальна та методична література*, що використовувалася в початкових класах шкіл з українською мовою навчання;

– *матеріали періодичних видань* («Дошкільне виховання» (1954–2001), «Педагогіка і психологія» (1993–2018), «Педагогічна газета» (1994–2001), «Початкова школа» (1969–2018), «Радянська освіта» (1940–1991), «Радянська школа» (1945–1991), «Рідна школа» (1992–2018), «Освіта» (1991–2001), «Освіта України» (1996–2001), «Українська мова в школі» (1954–1964), «Шлях освіти» (1995–2012), «Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР» (1949–1959), «Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР» (1960–1989), «Інформаційний збірник Міністерства освіти УРСР» (1990–1991), «Інформаційний збірник Міністерства освіти України» (1992–2000), «Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України» (2001–2010) та ін.), що містять фактичний матеріал для вивчення розвитку початкової освіти в окреслених хронологічних межах;

– *наукові праці* (монографії, дисертаційні дослідження, статті тощо) фахівців у галузі початкової освіти 1954–2001 рр. (Н. М. Бібік, М. В. Богдановича, М. С. Вашуленка, С. С. Коваленко, В. І. Помагайби, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, В. П. Тиценка та ін.), присвячені різним її питанням;

– *інтерпретаційні джерела* – монографії, дисертації, статті, у яких розглядається досліджувана або дотичні до неї проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

- комплексно висвітлено наукову проблему, яка не була предметом спеціального вивчення, – історію розвитку початкової освіти як ланки у структурі загальної середньої освіти України 1954–2001 рр.;

- обґрунтовано логіко-структурну модель аналізу розвитку початкової освіти, яка вміщує взаємопов'язані складники (чинники; цільовий, організаційний, змістовий, процесуальний компоненти; тенденції), що надало можливість цілісно представити досліджуваний феномен;

- з урахуванням комплексу критеріїв (суспільно-політичних змін, державної освітньої політики, нормативно-правової бази, напрямів розвитку школи та педагогічної науки) розроблено періодизацію розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр.: I період (1954–1964) – початкова освіта в контексті шкільної реформи; II період (1964–1984) – структурно-змістові трансформації в початковій освіті; III період (1984–1991) – початкова освіта в руслі перебудовчих процесів освітньої галузі; IV період (1991–2001) – розвиток початкової освіти в умовах державної незалежності України; встановлено суть, тенденції кожного із періодів, наступність і взаємозалежність між ними;

- системно і в порівняльно-зіставному аспекті розкрито цілі (інваріантні, варіативні), завдання (освітні, виховні, розвивальні), цінності (тоталітарного – конформізм, домінування інтересів держави, колективу над індивідуальними та ін. та демократичного суспільства – загальнолюдські у поєднанні з національними, громадянськими, екологічними та особистісними), принципи початкової освіти (обов'язковості, доступності, безкоштовності, зовнішньої диференціації та ін., суть яких з часом не змінювалася; радянської, уніфікації, русифікації та ін., проголошені й реалізовані за радянської доби; демократизації, національної спрямованості, гуманізації, дитиноцентризму, різнотипності освіти та ін., усталені в незалежній Україні), що визначали особливості її організації, змісту освіти, здійснення навчального-виховного процесу;

– на основі розробленої періодизації висвітлено організаційні трансформації в початковій освіті (зміну тривалості та віку вступу дітей до школи; типи та динаміку розвитку мережі навчальних закладів для здобуття початкової освіти; категорії дітей, охоплених початковою освітою, чисельність молодших школярів, їхні права та обов'язки, соціальний захист; кількісні показники та освітній рівень учителів початкових класів, підвищення їхньої фахової кваліфікації, соціальний захист класоводів; навчальне та матеріально-технічне забезпечення);

– схарактеризовано еволюцію змісту початкової освіти (трансформації теорій формування змісту освіти, принципів його добору та структурування (методологічні та дидактичні), навчальних планів і програм, підручників і навчальних посібників);

– з'ясовано процесуальні аспекти діяльності початкової ланки загальної середньої освіти (організацію навчально-виховного процесу (структуру й тривалість навчального року, наповнюваність початкових класів, тривалість навчального тижня, організацію навчального дня молодших школярів, тривалість уроку, форми навчання); методи та форми організації навчання; контроль і оцінювання навчальних результатів молодших школярів);

– визначено загальні тенденції розвитку початкової освіти в досліджуваних хронологічних межах (спрямованість початкової освіти на всебічний розвиток молодших школярів, формування у них базису знань, умінь і навичок, системи цінностей і якостей; забезпечення обов'язковості, доступності та безкоштовності початкової освіти; системний підхід у реформуванні змісту початкової освіти; пошук оптимальної організації навчального-виховного процесу в початковій школі та ін.) задля їх осмислення у процесі сучасного реформування початкової школи.

Подальшого розвитку у дослідженні набули:

– систематизація та характеристика історіографії розглядуваної проблеми за хронологічним та проблемно-тематичним підходами;

– аналіз законодавчих і нормативних документів, що забезпечували розвиток початкової освіти в Україні;

– висвітлення внеску українських педагогів і психологів у розвиток початкової освіти (Н. М. Бібік, М. В. Богдановича, М. С. Вашуленка, Ю. З. Гільбуха, С. С. Коваленко, Г. С. Костюка, В. І. Помагайби, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, О. В. Скрипченка, В. П. Тиценка та ін.);

– розкриття організаційно-змістових аспектів та результатів експериментальних досліджень у галузі початкової освіти, здійснюваних українськими вченими в середині 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст.

У процесі дослідження *уточнено*:

– поняттєво-категорійний апарат досліджуваної проблеми (початкова освіта, початкова школа, організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти);

– основні віхи поступу відділу початкової школи (його назва неодноразово змінювалася) НДІ педагогіки УРСР (з 1992 р. – Інститут педагогіки АПН України) (1955–2001) як організаційного та науково-методичного центру з досліджень проблем початкової освіти, його очільників, наукових співробітників.

До наукового обігу введено 240 архівних документів, серед них 175 маловідомих і 65 невідомих (стенограми нарад з питань початкової освіти в Міністерстві освіти УРСР, НДІ педагогіки УРСР; інформація про результати експериментальних досліджень українських учених у галузі початкової освіти, про діяльність відділу початкової школи; статистичні дані щодо чисельності молодших школярів, їх розподілу за типами шкіл і мовою навчання, вікового складу тощо), фотодокументи, факти, відомості про організаційні і педагогічні аспекти розвитку початкової освіти у досліджуваних хронологічних межах.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що його положення й висновки щодо розвитку початкової освіти в Україні другої половини XX – початку XXI ст. можуть бути використані під час розв’язання наукових і практичних завдань у сучасному освітньому просторі початкової школи, сприятимуть удосконаленню підготовки майбутніх учителів початкових класів. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база становлять цінність для подальших наукових розвідок з історії початкової освіти в

Україні, історії педагогіки, історії України, історіографії історії педагогіки, джерелознавства. Матеріали дослідження можуть застосовуватися в освітньому процесі закладів вищої педагогічної освіти під час підготовки здобувачів вищої освіти на першому (бакалаврському), другому (магістерському) та третьому (освітньо-науковому) рівнях, а також – інститутів післядипломної педагогічної освіти для підвищення кваліфікації педагогічних працівників; при укладанні підручників та навчальних посібників з історії педагогіки, історії початкової освіти.

Матеріали дисертації використано в процесі розроблення та викладання нормативної навчальної дисципліни «Державна освітня політика в Україні» для здобувачів другого рівня вищої освіти, а також – підготовки хрестоматії «Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017)» (2019) та монографії «Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект» (2019).

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (довідка № 16 від 16.05.2019 р.), Херсонського державного університету (довідка № 45 від 04.06.2019 р.), Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (довідка № 87 від 12.06.2019 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка № 20/01 – 13/592 від 13.06.2019 р.), КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського» (довідка № 511/01-12 від 18.06.2019 р.), ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (акт № 3229/01-14 від 19.06.2019 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 1203/01 від 20.06.2019 р.).

Особистий внесок здобувача у колективній монографії «Інновації в освіті», опублікованій у співавторстві з Н. Г. Бондаренко, І. В. Гревцовою, О. Ю. Зайцевою, Л. Ю. Овсянніковою, Н. Д. Суховєєвою, Т. О. Шебзуховою [895], полягає у написанні розділу «Розвиток початкової освіти в Україні в контексті

експериментальних досліджень українських педагогів (середина 60-х – початок 80-х рр. XX ст.)); у хрестоматії «Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017)» (упоряд. Л. Д. Березівська, Т. Л. Гавриленко, Т. М. Дерев'янко, С. В. Лапаєнко, І. О. Орищенко, Л. І. Самчук, Л. В. Сухомлинська, О. В. Сухомлинська, С. М. Хопта) [11] – у доборі та впорядкуванні документів до розділу «Про розвиток загальної середньої освіти»; у наукових працях, опублікованих у співавторстві з Л. М. Кузьомком [140-143; 898; 899], – в обґрунтуванні проблеми та науковій обробці одержаних результатів.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та результати дослідження оприлюднено на наукових заходах різного рівня:

– 25 міжнародних наукових і науково-практичних конференціях, педагогічних читаннях: «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту» (Донецьк, 2012); «Мови у відкритому суспільстві» (Чернігів, 2012); «Цілі та результати освітніх реформ: українсько-польський діалог» (Київ, 2013); «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: розвиток творчої особистості» (Кіровоград, 2013); «Підготовка вчителя початкових класів: проблеми та перспективи» (Мінськ, 2013, 2016, 2018); «Упровадження інтегрованого навчання в загальноосвітній і вищій школах: реалії та перспективи» (Полтава, 2014); «1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи» (Київ, 2014); «Міжкультурне спілкування в глобалізованому світі» (Чернігів, 2014); «Європейська конференція з освіти та прикладної психології» (Відень, 2014); «Особистість, сім'я та суспільство: питання педагогіки та психології» (Новосибірськ, 2015); «Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів» (Миколаїв, 2015); «Цілі, завдання та цінності виховання у сучасних умовах» (Прага, 2015); «Сучасні проблеми підготовки вчителя і його професійного удосконалення» (Чернігів, 2015); «Роль нематеріальних факторів у забезпеченні соціально-психологічного стану суспільства» (Шеффілд, Англія, 2015); «Актуальні проблеми науки та освіти» (Будапешт, 2016); «Педагогічні ідеї Софії Русової у контексті сучасної освіти» (Чернігів, 2016); «Актуальні аспекти педагогіки та психології початкової освіти»

(Прага, 2016); «Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання у світлі євроінтеграції» (Львів, 2016); «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина» (Луцьк, 2016); «Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи» (Ніжин, 2016); «Соціальне виховання: від традицій до сучасності» (Київ, 2018); «Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання» (Львів, 2018); «Творча спадщина Василя Сухомлинського у вітчизняному та міжнародному вимірах» (Кропивницький–Павлиш, 2018);

– 27 всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, педагогічних читаннях: «Традиції та інновації у підготовці вчителя початкової школи» (Умань, 2012); «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012); «Треті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2012); «Теоретико-методичні засади компетентнісної моделі змісту освітніх галузей загальноосвітньої школи» (Полтава, 2013); «К. Д. Ушинський – основоположник української педагогіки» (Чернігів, 2013); «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013); «Четверті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2013); «Філософія, суспільство, освіта: виклики сучасності» (Київ, 2014); «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2014); «П'яті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2014); «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014); «Інтеграція науково-дослідної й навчальної діяльності як чинник професійного становлення особистості майбутнього фахівця» (Чернігів, 2014); «Розвиток обдарованості молодшого школяра: діагностика, проектування, психолого-педагогічний супровід» (Чернігів, 2015); «Освіта крізь призму мікроісторії: заклади освіти, особистості, навчальна література, листування» (Київ, 2015); «Шості Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2015); «Українські педагоги про національно-патріотичне виховання» (Київ, 2016); «Ідея університету у Європейському і національному вимірах: традиції, сьогодення, перспективи» (Львів, 2016); «Сьомі Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2016); «Розвиток освіти в добу

Української революції (1917–1921)» (Київ, 2017); «В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю. «А що там за лісом?..»: Філософія для дітей» (Житомир, 2017); «Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2017); «Диференціація у шкільній освіті: історичний досвід і сучасні технології» (Київ, 2018); «Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017)» (Київ, 2018); «Підготовка педагога ХХІ століття крізь призму ідей Василя Сухомлинського» (Переяслав-Хмельницький, 2018); «Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи» (Ніжин, 2018); «Форми репрезентації джерел з історії освіти» (Київ, 2019); «Практична філософія і Нова українська школа» (Київ, 2019);

– 4 звітних науково-практичних конференціях Інституту педагогіки НАПН України (Київ, 2013, 2014, 2015, 2015);

– 8 науково-практичних і науково-методологічних семінарах, круглих столах: «До 140-річчя від дня народження Якова Феофановича Чепіги (Зеленкевича) (1975–1938)» (Київ, 2015); «Відділ історії педагогіки на тлі доби – до 90-річчя від дня створення» (Київ, 2016); «Українська дитяча книжка як засіб національно-патріотичного виховання» (Київ, 2017); «Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень» (Київ, 2017); «Василь Сухомлинський і сучасне дошкілля» (Київ, 2018); «Соціальна педагогіка Василя Сухомлинського» (Чернігів, 2018); «Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри» (Київ, 2018); «Василь Сухомлинський в літературі та мистецтві» (Київ, 2019).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 61 науковій праці (53 із них – одноосібні), серед яких: 1 монографія, 1 розділ колективної монографії, 21 стаття в наукових фахових виданнях України (2 із них – у виданнях, що включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus), 8 статей у наукових виданнях інших держав з напряду, за яким підготовлено дисертацію (2 із них – у виданнях, що включено до міжнародних наукометричних баз Scopus, Web of Science та Index Copernicus), 28 публікацій у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій

(8 із них – матеріали конференцій інших держав), 2 публікації, що додатково відображають результати дослідження (хрестоматія та наукова стаття).

Кандидатську дисертацію на тему «Проблеми дидактики початкової школи в Україні кінця XIX – початку XX ст.» (спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки) захищено в 2004 р. у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (налічує 1175 позицій, 240 із них – архівні джерела), додатків (розміщено на 137 сторінках). Роботу викладено на 714 сторінках, основного тексту – 417 сторінок. Основний текст дисертації містить 22 таблиці, 34 рисунки.

ВИСНОВКИ

Комплексне розкриття розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. дозволяє зробити такі висновки:

1. Історіографічний пошук засвідчив, що організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти як ланки у структурі загальної середньої освіти України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. як окрема історико-педагогічна наукова проблема комплексно й відповідно до запропонованої логіко-структурної моделі та періодизації не досліджувалася. Системний аналіз цієї проблеми уможливлений залученням значного масиву різнопланових джерел (законодавчих і нормативних документів, справочинної документації, статистичних матеріалів, навчальної та методичної літератури, матеріалів періодичних видань, наукових праць фахівців у галузі початкової освіти 1954–2001 рр., інтерпретаційних джерел), частина з яких уперше введена до наукового обігу.

Концептуальні основи дослідження вибудовано на поняттєво-категорійному апараті (початкова освіта, початкова школа, організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти, цілі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес); на сукупності адекватних предмету й меті теоретичних підходів (джерелознавчому, історіографічному, системному, синергетичному, культурологічному, парадигмальному, аксіологічному), принципів (історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності), методів дослідження (загальнонаукових і спеціальних: історико-структурному, конструктивно-генетичному, порівняльно-зіставному, історико-генетичному та ін.); логіко-структурній моделі (чинниках розвитку початкової освіти; цільовому, організаційному, змістовому, процесуальному компонентах; тенденціях розвитку початкової освіти); періодизації розвитку початкової освіти.

2. У процесі дослідження з урахуванням критеріїв (суспільно-політичних змін, державної освітньої політики, нормативно-правової бази, напрямів розвитку школи та

педагогічної науки) розроблено періодизацію розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр., встановлено тенденції кожного періоду:

– I період (1954–1964) – початкова освіта в контексті шкільної реформи (втрата початковою освітою функційної самостійності зумовила перегляд її цілей, завдань і принципів, розвантаження, оновлення та стабілізацію змісту початкової освіти);

– II період (1964–1984) – структурно-змістові трансформації в початковій освіті (часткові зміни у цілях, принципах та організації початкової освіти з огляду на структурну перебудову школи, реформування змісту освіти в умовах переходу до трирічної початкової школи, удосконалення методів і форм організації навчання, здійснення українськими психологами й педагогами експериментальних досліджень у галузі початкової освіти, що вплинули на її структуру, зміст освіти, організацію навчально-виховного процесу);

– III період (1984–1991) – початкова освіта в руслі перебудовних процесів освітньої галузі (оновлення теоретичних засад діяльності початкової освіти; розроблення змісту освіти в умовах двотипності початкової школи на нових методологічних і дидактичних принципах; започаткування варіативності навчально-виховного процесу);

– IV період (1991–2001) – розвиток початкової освіти в умовах державної незалежності України (розбудова національної початкової школи на нових законодавчо-нормативних і концептуальних засадах; трансформування організаційних засад початкової освіти; модернізація змісту початкової освіти; зміни в організації навчально-виховного процесу, формах і методах навчання, контролі та оцінюванні навчальних результатів молодших школярів).

3. Установлено, що *цїлі* як визначальний складник у системі початкової освіти формувалися під впливом державної освітньої політики, потреб суспільства, шкільної практики, наукових досліджень у галузі початкової освіти. Інваріантними цілями початкової освіти в обраних хронологічних межах залишалися всебічний розвиток дітей молодшого шкільного віку; виховання у них високих моральних

якостей, розвиток їхніх розумових і фізичних здібностей, що відповідно до пануючого суспільно-політичного ладу набувало комуністичного або національного забарвлення. Початкова освіта, інтегрувавшись у систему загальної середньої освіти на початку 50-х рр. XX ст., передбачала формування базису знань, умінь і навичок, необхідних для оволодіння основами наук у наступних класах школи. З другої половини 70-х рр. XX ст. початкова освіта розглядається не лише як підготовчий ступінь в структурі загальної середньої освіти, а і як така, що визначає подальший успіх у навчанні та житті особистості. У цей час до цілей початкової освіти вводилося формування інтегрального уміння вчитися. На тлі перебудовчих процесів у освітній галузі наприкінці 80-х рр. XX ст. поряд з означеними цілями пріоритетне місце відводилося формуванню особистості дитини, створенню умов для її самовираження, розвитку її інтересів і здібностей, що реалізовувалися у практичній площині в незалежній Україні.

Відповідно до загальної мети уточнювалися *завдання* початкової освіти. До освітніх завдань, що у 50-х – 70-х рр. XX ст. полягали у формуванні предметних знань, умінь і навичок, у другій половині 80-х рр. XX ст. додано загальнонавчальні уміння й навички, які в 90-х рр. XX ст. набули пріоритетності над предметними та сприяли оволодінню розгорнутою навчальною діяльністю – умінням учитися. Принципово важливим в умовах різнотипності навчальних закладів у 90-х рр. XX ст. стало визначення освітніх результатів початкової освіти.

У єдності з освітніми початкова освіта передбачала розв'язання виховних завдань, що часом превалювали над першими. Основна увага в 50-х – 80-х рр. XX ст. спрямовувалася на комуністичне виховання молодших школярів, органічними складниками якого були інтернаціональне, атеїстичне, розумове, моральне, фізичне, естетичне та трудове виховання. З відродженням української державності особливе значення надавалося національному вихованню, актуалізувалося екологічне, нового змісту набули моральне, фізичне, естетичне та трудове виховання. Під впливом теорії розвивального навчання та результатів

експериментальних досліджень російських і українських учених до завдань початкової освіти на початку 70-х рр. XX ст. уведено розвивальні.

Виявлено, що у 50-х – 80-х рр. XX ст. у молодших школярів культивувалися *цінності*, пріоритетні для тоталітарної держави (конформізм, домінування інтересів держави, колективу над індивідуальними та ін.) й водночас базові моральні, трудові, оздоровчі, естетичні цінності. У незалежній Україні у молодших школярів почали формуватися цінності демократичного суспільства – загальнолюдські у поєднанні з національними, громадянськими, екологічними та особистісними. Зі зміною освітньої парадигми, гуманізацією суспільного життя дитина ставала головною цінністю навчально-виховного процесу.

Доведено, що початкова освіта ґрунтувалася на системі *принципів*, які визначали особливості її організації, змісту освіти, здійснення навчально-виховного процесу, а саме:

- обов’язковості, доступності, безкоштовності, спільного навчання дітей обох статей, зовнішньої диференціації, реалізовані в радянський час і в незалежній Україні, суть їх з часом не змінювалася;

- радянзації, уніфікації, русифікації, атеїзації, політехнізації, проголошені й реалізовані за радянської доби;

- деполітизації, демократизації, національної спрямованості, гуманізації, дитиноцентризму, різнотипності освіти, наступності, світськості, актуалізовані частково під час «хрущовської» реформи й особливо в період зародження демократичних змін в освітній галузі наприкінці 80-х рр. XX ст., стали підґрунтям для розбудови національної початкової школи та реалізовані в незалежній Україні.

4. Здійснений аналіз дав змогу простежити трансформації в *організації* початкової освіти. Установлено, що неодноразово змінювалася тривалість початкової освіти (у 1971 р. відбувся перехід від чотирирічного до трирічного терміну навчання, а з 1986 р. – повернення до чотирирічної початкової освіти). Початок систематичного шкільного навчання відбувався з семи років. З 1986 р. до школи почали приймати дітей шестирічного віку, які навчалися в чотирирічних

початкових школах. З 2001 р. оптимальним початком навчання було визнано вік шість років у чотирирічній початковій школі.

Аргументовано, що у 1954–2001 рр. створювалися умови для отримання початкової освіти різними категоріями дітей молодшого шкільного віку у відповідних типах навчальних закладів (початкових, семирічних/восьмирічних, середніх школах, які з 1991 р. інтегрувалися в єдиний тип – середню загальноосвітню школу I-III ступенів; школах-інтернатах; школах подовженого дня; спеціальних школах; навчально-виховних комплексах; спеціалізованих школах та ін.).

У 50-х – 60-х рр. XX ст. понад 80 % молодших школярів навчалися у семирічних/восьмирічних і середніх школах переважно в сільській місцевості. З кінця 60-х рр. XX ст. основним типом навчального закладу для здобуття початкової освіти стала міська середня школа. Чисельність учнів початкових класів мала хвилеподібний характер та залежала від демографічної ситуації й тривалості початкової освіти.

Державна освітня політика була зорієнтована на забезпечення початкової освіти необхідною кількістю вчителів, на покращення їхньої підготовки, на підвищення фахового рівня класоводів; у 50-х – 70-х рр. XX ст. на поліпшення їхнього соціального захисту, що зумовило піднесення ролі й авторитету вчителя, престижу педагогічної професії у суспільстві.

Навчальне та матеріально-технічне забезпечення початкової освіти переважно залежало від (зростання, зменшення, відсутності) видатків на розвиток освітньої галузі, що сприяло покращенню у 50-х – 60-х рр., зміцненню у 70-х – на початку 80-х рр. та його погіршенню у другій половині 80-х – 90-х рр. XX ст.

5. Схарактеризовано розвиток *змісту початкової освіти*, базові складники якого зазнали суттєвих змін, зокрема:

– теорії його формування – від дидактичного матеріалізму у 50-х – 60-х рр., поєднання теорій матеріальної й формальної освіти з домінуванням першої у

70-х – 80-х рр. до єдності дидактичного матеріалізму і формалізму з педоцентричним наповненням у 90-х рр. XX ст.;

– принципи добору та структурування – методологічні (від політизації, русифікації, уніфікації, з 70-х рр. відповідності соціальним запитам і потребам розвитку суспільства, що стали основоположними у радянський час, до деполітизації, національної спрямованості, відповідності соціальним запитам демократичного суспільства, проголошених наприкінці 80-х рр. XX ст. та реалізованих у незалежній Україні) та дидактичні (систематичність і послідовність; поєднання загальноосвітньої підготовки з політехнічною спрямованістю та трудовим вихованням, актуалізований під час «хрущовської» реформи; єдність навчання і виховання, трансформований у другій половині 60-х рр. у єдність навчання, виховання і розвитку; зв'язок навчального матеріалу з життям; відповідність віковим особливостям учнів; з початку 70-х рр. – науковість, розвивальний характер навчання; з початку 80-х рр. – багатокомпонентність; проголошені наприкінці 80-х рр. і реалізовані в 90-х рр. – варіативність, гуманітаризація, гуманізація, диференціація, інтеграція).

Зміст початкової освіти у радянський час формувався на загальносоюзному рівні, за винятком української та російської мов. З кінця 80-х рр. XX ст. він визначався на республіканському рівні, з 1991 р. – на державному спільно з науковцями та на шкільному рівні.

Установлено, що в 50-х – 80-х рр. XX ст. у навчальних планах відбувалися часткові модифікації в переліку предметів, розподілі їх за роками навчання; у тижневій і річній кількості годин. Зародження демократичних змін в освітній галузі наприкінці 80-х рр. XX ст. зумовило суттєві трансформації у навчальних планах, зокрема: в структурі – виокремлення союзно-республіканського, з 1991 р. – державного, і шкільного компонентів (з 1998 р. трансформувалися в інваріантну та варіативну частину); у пріоритетності навчальних предметів – обов'язкові та вибіркові (вибірково-обов'язкові); у переліку предметів (при збереженні традиційних, уведення нових (переважно інтегрованих) курсів суспільствознавчого, людинознавчого, українознавчого, оздоровчого спрямування); у співвідношенні між

предметними циклами; у тижневому навантаженні. У 1954–2001 рр. навчальні плани були багатопредметними.

Відповідно до навчальних планів розроблялися програми, які зазнавали змін у кожний період розвитку початкової освіти, а саме: розвантаження від складного й другорядного навчального матеріалу або підвищення рівня складності та узагальнення навчального матеріалу; вилучення застарілої інформації; усунення зайвої концентричності; зменшення або збільшення обсягу теоретичних відомостей; посилення практичної спрямованості; адаптування знань, умінь і навичок до вікових особливостей учнів; з початку 70-х рр. – прискорення темпу засвоєння навчального матеріалу, посилення його розвивального характеру; у 80-х рр. – визначення переліку знань та умінь, якими мали оволодіти молодші школярі упродовж кожного навчального року; введення нового структурного компонента «Вимоги до знань, умінь і навичок учнів»; у 90-х рр. XX ст. – акцентування уваги на формуванні загальнонавчальних умінь і навичок; наповнення навчальних предметів українознавчим змістом.

Навчальна література для початкових класів у 50-х – на початку 80-х рр. XX ст. готувалася переважно українськими авторами (за винятком підручників і навчальних посібників з географії, історії, природознавства (до початку 70-х рр.) і математики (до середини 80-х рр.), які розроблялися на загальносоюзному рівні та перекладалися українською мовою для шкіл УРСР), що дозволяло частково враховувати національні особливості молодших школярів. Навчальні книжки багаторазово перевидавалися за авторства одних і тих самих учених, методистів, часом без суттєвих змін. У середині 80-х – 90-х рр. XX ст. відбулося суттєве оновлення підруничкового фонду для початкової школи та підготовка нового покоління навчальної літератури українськими авторами; створення нових типів підручників і навчальних посібників – паралельних або альтернативних, дворівневих, інтегрованих, загальнорозвивального спрямування.

Якісно новим явищем у розвитку змісту освіти в 90-х рр. XX ст. стало розроблення державних стандартів, упровадження яких у початковій освіті розпочалося з 2001 р.

б. Доведено, що у пошуках оптимальної *організації навчального-виховного процесу*, приведення її до вікових, з 90-х рр. – індивідуальних особливостей і потреб молодших школярів неодноразово відбувалися зміни у:

- структурі та тривалості навчального року (у 50-х – 80-х рр. навчальний рік поділявся на чверті, у 90-х рр. за рішенням навчального закладу – на чверті, півріччя або семестри, з 2001 р. – встановлено семестрову систему; скорочення тривалості навчального року; запровадження різної тривалості для учнів I класу трирічної і чотирирічної початкової школи; зростання тривалості канікул протягом навчального року; введення додаткових канікул для шестирічних учнів);

- наповнюваності класів (гранична наповнюваність – 40 учнів у класі, з 1986 р. – 30, з 1991 р. – 20, з 1994 р. – 25, з 1997 р. – 30);

- тривалості навчального тижня (шестиденний навчальний тиждень, з кінця 80-х рр. – поступовий перехід до п'ятиденного режиму навчання);

- тривалості уроку (45 хвилин, з 1999 р. – 40 хвилин; у I класах в 60-х рр. та з 1986 р. – 35 хвилин);

- формах навчання (групова, з можливістю навчатися індивідуально хворим дітям; з 1991 р. – індивідуальна форма навчання передбачена для всіх учнів).

З'ясовано, що в навчально-виховному процесі використовувалися такі *методи навчання*: словесні (розповідь, пояснення, бесіда), які домінували над іншими; практичні (вправи, практичні роботи, досліди); наочні (ілюстрація, демонстрація, спостереження); робота з книжкою; гра (у 50-х – 60-х рр. недооцінювалася через недостатнє її обґрунтування в теорії та застосовувалася переважно творчими класоводами, у 80-х – 90-х набула поширення у зв'язку з приходом до школи шестирічних учнів); метод проектів (апробувався в початкових класах наприкінці 90-х рр. XX ст.). У кожний період розвитку початкової освіти науковці й практики працювали над удосконаленням методів навчання та здійснювали пошук нових,

спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності учнів, самостійного набуття ними знань тощо. Результати наукових пошуків українських педагогів і психологів сприяли запровадженню в навчально-виховний процес з 70-х рр. XX ст. елементів проблемного та програмованого навчання, актуалізації індивідуального й диференційованого підходів у навчанні молодших школярів.

Основною *формою організації навчання* у початкових класах був урок, що постійно удосконалювався відповідно до вимог часу та розвитку педагогічної науки, зокрема його структура, зміст, методика проведення. З 80-х рр. набули поширення нестандартні уроки, з 90-х рр. – інтегровані уроки. Поряд з уроком використовувалися екскурсії; у першій половині 60-х рр. – навчальні гуртки, зустрічі з цікавими людьми; у 80-х – 90-х рр. XX ст. – олімпіади, навчальні конкурси.

Виявлено зміни в *контролі та оцінюванні* навчальних результатів молодших школярів: скасування екзаменів у IV класах; розроблення у 50-х – 60-х рр. єдиних вимог до оцінювання знань учнів; запровадження з 70-х рр. нових методів контролю – машинний і безмашинний програмований контроль; актуалізація стимулювальної функції контролю й оцінювання в другій половині 70-х рр.; поступовий відхід від бального оцінювання в I класі, особливо з другої половини 80-х рр. у зв'язку з приходом до школи шестирічних учнів; існування до початку 90-х рр. обов'язкової оцінки за поведінку; уведення підсумкової атестації учнів наприкінці року та з 2000 р. – державної підсумкової атестації для учнів III(IV) класів; запровадження 12-бальної системи оцінювання з 2001 р.

7. Вагомий внесок у розвиток початкової освіти здійснили українські вчені НДІ педагогіки УРСР/Інституту педагогіки АПН України (Т. М. Байбара, Н. М. Бібік, М. В. Богданович, І. З. Василенко, М. С. Вашуленко, Н. І. Волошанівська, Т. Ю. Горбунцова, С. С. Коваленко, Н. С. Коваль, Л. М. Кочіна, М. М. Левшин, В. І. Помагайба, О. Ю. Прищеп, О. Г. Раввінов, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, В. П. Тименко та ін.) та НДІ психології/Інституту психології

АПН України (Ю. З. Гільбук, Г. С. Костюк, О. В. Скрипченко та ін.). Зокрема завдяки їм:

– у 1954–1964 рр. – активізувалася науково-дослідна робота з питань навчання і виховання учнів початкових класів; доопрацьовувалися навчальні плани й програми; створювалися підручники для молодших школярів; готувалися методичні посібники для вчителів; ініціювалися, організовувалися та проводилися різного рівня наради, педагогічні читання, конференції з актуальних проблем початкової освіти;

– у 1964–1984 рр. – здійснювалося теоретичне обґрунтування змісту освіти; розроблялися та експериментально перевірялися нові програми, підручники та навчальні посібники для трирічної, з кінця 70-х рр. – чотирирічної початкової школи; ініціювалися, організовувалися та проводилися локальні й масштабні експериментальні дослідження щодо зміни тривалості початкової освіти та початку систематичного шкільного навчання, оновлення змісту освіти, доцільності функціонування класів вирівнювання; розроблявся зміст і науково-методичне забезпечення для навчання шестирічних учнів у школах з українською мовою навчання;

– у 1984–1991 рр. – відбувався науковий супровід переходу до чотирирічної початкової школи та навчання дітей з шести років; створювався навчально-методичний комплекс для чотирирічної початкової школи; розроблялася Концепція школи I ступеня (О. Я. Савченко);

– у 1991–2001 рр. – визначалися нові концептуальні засади розвитку початкової освіти; здійснювалася модернізація змісту початкової освіти на нових методологічних і дидактичних засадах; відбувалася підготовка нового покоління навчальної літератури; розроблявся Державний стандарт початкової загальної освіти; створювалося підґрунтя для переходу початкової освіти на нову структуру та зміст з 2001 р.

8. Узагальнення результатів наукового дослідження дозволили визначити *загальні тенденції* розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., які структуруємо за такими компонентами:

– *цільовий* – спрямованість початкової освіти на всебічний розвиток молодших школярів, формування у них базису знань, умінь і навичок, системи цінностей і якостей, на покращення якості освітніх результатів; забезпечення обов'язковості, доступності та безкоштовності початкової освіти; часткова реалізація принципу наступності початкової освіти з дошкіллям та ланками загальної середньої освіти;

– *організаційний* – пошук науковцями й практиками оптимальної тривалості навчання та віку вступу дітей до школи; створення державою умов для здобуття початкової освіти різними категоріями дітей у відповідних типах шкіл; спрямованість державної політики на підвищення освітнього рівня вчителів початкових класів; відставання їхньої підготовки від потреб шкільної практики; залежність рівня соціального захисту молодших школярів і вчителів, навчального та матеріально-технічного забезпечення початкової освіти переважно від видатків на розвиток освітньої галузі;

– *змістовий* – превалювання знаннєвого підходу в змісті початкової освіти; залучення до розроблення змісту освіти фахівців у галузі початкової освіти; багатопредметність; системний підхід у реформуванні змісту початкової освіти; хвилеподібний характер навчального навантаження молодших школярів; поділ навчальних предметів на «основні» та «другорядні»; поступовий відхід від предметоцентризму;

– *процесуальний* – пошук оптимальної організації навчально-виховного процесу в початковій школі (тривалості та структури навчального року, тижня, дня, уроку; наповнюваності класів; форм навчання); удосконалення методів навчання та пошук нових з метою активізації пізнавальної діяльності молодших школярів; домінування уроку як основної форми організації навчання у початкових класах; модернізація системи контролю та оцінювання навчальних результатів молодших школярів.

Розуміння загальних тенденцій розвитку початкової освіти в Україні в обраних хронологічних межах, механізмів їх реалізації дає змогу глибоко проаналізувати сучасні реформаційні процеси в початковій школі. Пріоритетними напрямками поступу початкової освіти мають стати: зорієнтованість на покращення якості освітніх результатів; ґрунтування на засадах демократизму, гуманізму, дитиноцентризму, національної спрямованості, обов'язковості, доступності та безкоштовності; залучення освітянської та батьківської громадськості до обговорення організаційних і педагогічних засад реформування початкової освіти; забезпечення наступності початкової освіти з дошкіллям та ланками загальної середньої освіти; охоплення дітей передшкільною освітою задля вирівнювання їхніх стартових можливостей при вступі до школи; здійснення соціального захисту учнів і вчителів початкових класів; завчасна підготовка вчителів до впровадження новацій, підвищення їхнього статусу й авторитету в суспільстві; залучення до розроблення змісту початкової освіти фахівців, зокрема до створення навчальних програм і підручників; урахування у змісті початкової освіти сучасних вимог суспільства; передування експериментальних досліджень упровадженню новацій у системі початкової освіти з подальшим моніторингом якості здійснених змін.

Проведене дослідження не вичерпує усі аспекти окресленої проблеми, відкриваючи простір для ґрунтовних розвідок з розвитку початкової освіти в Україні. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні розвитку початкової освіти для дітей національних меншин, організаційно-педагогічних засад функціонування малочисельних шкіл, у здійсненні порівняльного аналізу еволюції початкової освіти в Україні та зарубіжних країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамець Г. І. Перші підсумки експерименту. *Радянська школа*. 1968. № 4. С. 26–29.
2. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні (1950–2000 рр.) : автореф. дис. .... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2006. 44 с.
3. Адаменко О. В. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр./ Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2015. Вип. 18. С. 10-13.
4. Актуальні проблеми початкового навчання / Від. початкового навчання НДІ педагогіки УРСР. *Початкова школа*. 1975. № 8. С. 1–7.
5. Алексюк А. М. Значення і суть проблемності навчання. *Радянська школа*. 1970. № 3. С. 28–37.
6. Алексюк А. М. Про взаємозв'язок дидактичних методів на уроці. *Радянська школа*. 1961. № 9. С. 40–46.
7. Андріш Й. В. Саморобні наочні посібники з математики. *Початкова школа*. 1970. № 1. С. 37–42.
8. Андрощук І. Г. Ігри-саморобки на уроках арифметики. *Радянська школа*. 1967. № 9. С. 92–93.
9. Андрущенко В. П., Губерський Л. В. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти. Київ: «МП Леся», 2008. 516 с.
10. Анісімова Г. О., Іванов О. К. Можливості й умови проблемного навчання. *Початкова школа*. 1975. №11. С. 51–58.
11. Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017): хрестоматія / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; [упоряд.: Сухомлинська О. В., Березівська Л. Д.,

- Гавриленко Т. Л. та ін.; наук. ред.: Сухомлинська О. В., Березівська Л. Д.]. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 526 с.
12. Арцішевський Р. А., Бібік Н. М. Державний стандарт початкової ланки освіти. Суспільствознавство : проект. *Початкова школа*. 1997. № 7. С. 12–14.
  13. Бабенко Л. В., Богданова Н. В., Суржан О. Л. Художня праця. Програма для 1–3 класів. *Початкова школа*. 1991. № 9. С. 47–54.
  14. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підручник. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
  15. Базові навчальні плани середніх закладів освіти на 1997/1998 навчальний рік. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 8. С. 16–24.
  16. Байбара Т. М. Дослід у процесі навчання природознавства. *Початкова школа*. 2000. № 12. С. 19–21 ; 2001. № 1. С. 57–59.
  17. Байбара Т. М. Розповідь на уроках природознавства. *Початкова школа*. 2000. № 4. С. 18–22.
  18. Байбара Т. М. Спостереження у процесі навчання природознавства. *Початкова школа*. 2000. № 6. С. 11–15.
  19. Байбара Т. М. Теоретичні засади розробки змісту навчального предмета для початкової школи. *Проблеми сучасного підручника* / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2000. Вип. 2. С. 170-174.
  20. Балацька Л. К. Особливості оволодіння письмовим переказом учнями молодших класів. Київ : Рад. шк., 1956. 90 с.
  21. Барабаш Н. І. Підсумки трирічної роботи. *Початкова школа*. 1970. № 8. С. 95.
  22. Беккер Р. І. Учить дітей спостерігати. *Початкова школа*. 1963. № 7. С. 49–51.
  23. Березівська Л. Д. Актуалізація ідей диференціації шкільної освіти в період «відлиги» (друга половина 50-х рр. – 1964 р.). *Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. XX ст.)* : посібник / кол. авт.: О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська та ін. ; за заг. ред. Н. П. Дічек. Київ, 2017. С. 46–63.

24. Березівська Л. Д. Державна політика в питанні диференціації організації та змісту шкільної освіти в Радянській Україні у період зародження демократичних змін (1985–1991). *Педагогіка та психологія. Вісник НАПН України*. 2015. № 1. С. 70–78.
25. Березівська Л. Д. Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень* : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2017. С. 6-7.
26. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. 505+366 арк.
27. Березівська Л. Д. Основоположні засади історико-педагогічних досліджень: теорія і методологія. *Шлях освіти*. 2010. № 1. С. 37–42.
28. Березівська Л. Д. Педагогічна історіографія: стан, проблеми, виклики. *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри* : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару з історії освіти / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2018. С. 4-6.
29. Березівська Л. Д. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919-1991). *Історико-педагогічний альманах*. 2011. № 1. С. 44-48.
30. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в перше десятиліття незалежної України: нормативно-правові документи (1991–2002). *Modernization of educational system: world trends and national peculiarities* : International scientific conference, february 23rd, 2018 / Vytautas Magnus University. Kaunas, 2018. P. 122–125.
31. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Україні у ХХ столітті крізь призму джерелознавства : наук.- допом. бібліогр. покажч. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. 251 с.

32. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : історіографія питання. *Історико-педагогічний альманах*. 2009. № 1. С. 15-28.
33. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.
34. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти України в умовах державотворення (початок 90-х років XX ст.). *Молодь і ринок*. 2011. № 6. С. 17-21.
35. Березняк Є. С. Підсумки переходу на новий зміст освіти та завдання підвищення якості знань учнів. *Початкова школа*. 1976. № 4. С. 29–37.
36. Березняк Є. С. Подолання другорічництва – найактуальніша педагогічна проблема. *Радянська школа*. 1965. № 3. С. 68–75.
37. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10. Т. 1. С. 7–15.
38. Бех П., Биркун Л. З першого класу. *Радянська освіта*. 1987. 4 груд. (№ 97). С. 3.
39. Бібік Н. М. Ознайомлення з навколишнім у 1 класі. *Початкова школа*. 1997. № 8. С. 35–38.
40. Бібік Н. М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 1998. 380 арк.
41. Бібік Н. М., Коваль Н. С. Віконечко. Київ, 1996. 45 с.
42. Бібік Н. М., Коваль Н. С. Проект програми курсу «Людина і світ». *Початкова школа*. 1990. № 7. С. 3–6.
43. Бібік Н. М., Коваль Н. С. Світ навколо тебе : навч. посіб. для 1 кл. чотириріч. початкової шк. Київ : Рад. шк., 1986. 95 с.
44. Бібік Н. М., Коваль Н. С. Світ навколо тебе : навч. посіб. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. Київ : Рад. шк., 1987. 111 с.
45. Бібік Н. М., Приліпко В. А. Програма пропедевтичного курсу «Основи радіаційно-гігієнічних знань». *Початкова школа*. 1995. № 10/11. С. 39–43.

46. Біда О., Картель М., Дем'яненко В. Основи екології. Програма для початкової школи. *Початкова школа*. 1998. № 11. С. 39–41.
47. Білаш П. К. Предметна система в початкових класах цілком виправдана. *Радянська школа*. 1963. № 10. С. 84–85.
48. Блауберг И. В. Проблема целостности и системный подход. Москва : Эдиториал УРСС, 1997. 448 с.
49. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход в современной науке. *Проблемы методологии системных исследований*. Москва, 1970. С. 7-48.
50. Богданович М. В. Концепція курсу математики для 1–4 класів. *Початкова школа*. 1990. № 10. С. 10–13.
51. Богданович М. В. Математика : підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. 4-те вид., перероб. Київ : Рад. шк., 1991. 208 с.
52. Богданович М. В., Коваль А. П. До проблеми класів комплектів. *Радянська школа*. 1965. № 12. С. 37–38.
53. Богданович М. В., Корчевська О. П., Ящишина Т. П. Як працювати за дворівневим підручником з математики. *Початкова школа*. 1991. № 5. С. 26-29.
54. Богданович М. В., Кочина Л. П., Левшин М. М. Математика : підруч. для 4 кл. чотириріч. початкової шк. Київ : Рад. шк., 1989. 287 с.
55. Богданович М. В., Скрипченко Н. Ф. Трирічний експеримент завершено. *Початкова школа*. 1970. № 11. С. 4–11.
56. Богданович М. В., Царінна О. Математичні олімпіади в початкових класах. *Початкова школа*. 1999. № 12. С. 27–29.
57. Богуславский М. В. История отечественной педагогики (первая треть XX века). Томск: Изд-во науч.-техн. лит., 2005. 310 с.
58. Богуславский М. В. Синергетика и педагогика. *Магистр*. 1995. № 2. С. 89-95.
59. Богуславський М. В. Структура сучасного історико-педагогічного знання. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 37-40.

60. Богуславский М. В. XX век российского образования. Москва : Пер СЭ, 2002. 336 с .
61. Богуш А. М. Наступність у роботі дошкільних закладів і початкової школи на сучасному етапі. *Сучасна початкова школа: проблеми, пошуки, знахідки* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 квіт. 1996 р. / Тернопіл. держ. пед. ін-т. Тернопіль, 1996. Ч. 1. С. 80–82.
62. Большая советская энциклопедия. Т. 17. Моршин – Никиш / [гл. ред. Б. А. Введенский]. 3-е изд. Москва, 1974. 616 с.
63. Большая советская энциклопедия. Т. 29. Н – Николаев / [гл. ред. Б. А. Введенский]. 2-е изд. Москва, 1954. 632 с.
64. Бондар А. Д. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади. *Український історичний журнал*. 1967. № 11. С. 23-33.
65. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 226 с.
66. Бондар А. Д., Кобзар Б. С. Навчально-виховна робота в школах-інтернатах і школах подовженого дня : посібник. Київ : Вища шк., 1969. 303 с.
67. Бондар В. І. Проблеми становлення і розвитку методології наукового пізнання в педагогіці. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 161 с.
68. Бондар Л. С. Диференційований підхід до організації розвивального навчання в початковій школі (40–80-ті роки XX ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. Вип. 125. С. 300–303.
69. Бондар Л. С. Розвиток підручникотворення в галузі початкової освіти України (40–80-ті роки XX ст.). *Рідна школа*. 2014. № 4/5. С. 72–76.
70. Бондар Л. С. Теоретичні основи та диференційований підхід до побудови підручників для початкової школи в УРСР (40–80-ті роки XX ст.). *Проблеми сучасного підручника* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. Вип. 14. С. 67-77.

71. Бургін М. С., Степенко Г. В. Комп'ютеризація навчання у початковій школі США. *Початкова школа*. 1989. № 2. С. 72–75.
72. Бурлака Я. І. Евристична бесіда на уроках у початкових класах. *Радянська школа*. 1962. № 9. С. 23–25.
73. Бусел Т. В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
74. Вайсбен Є. М. Використання кінофільмів на уроках природознавства. *Початкова школа*. 1970. № 9. С. 40–43.
75. Василенко І. З. Початкову освіту – за три роки. *Радянська школа*. 1967. № 1. С. 56–63.
76. Вашуленко М. С. Державний освітній стандарт з української мови (початкова ланка). *Початкова школа*. 1997. № 2. С. 2–5.
77. Вашуленко М. С. Нові підходи до шкільної початкової освіти. *Педагогічна газета*. 2000. № 9. С. 4.
78. Вашуленко М. С. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання. *Початкова школа*. 2001. № 1. С. 11–14.
79. Веремійчик І. М. Програма з трудового навчання для 1–3 класів загальноосвітньої школи. *Початкова школа*. 1992. № 11/12. С. 46–52.
80. Верпівський М. Г. Берегти підручники. *Початкова школа*. 1979. № 9. С. 75–77.
81. Ветохина В. А. Развитие общеобразовательной школы Украинской ССР в 80-е годы: опыт, проблемы : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Днепропетров. ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. Днепропетровск, 1991. 17 с.
82. Вимоги до грамотного письма і культури мовлення в початкових класах : про порядок ведення і перевірки учнівських зошитів. Норми оцінки знань, умінь і навичок учнів початкових класів : метод. лист / М-во освіти УРСР, Упр. шк. Київ, 1977. 68 с.

83. Височан Л. М. Дидактичні основи побудови підручників з природничо-математичних дисциплін для початкових шкіл України (1958–1991 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
84. Виховний потенціал оцінки. *Радянська освіта*. 1979. 14 квіт. (№ 30). С. 3.
85. Вихрущ А. В. Методологія історії педагогіки як виклик сучасності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Педагогіка і психологія* / Чернівець. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2011. Вип. 564. С. 28–33.
86. Вказівки про використання підручників і програм в школі в світлі рішення XX з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 19. С. 4–5.
87. Вказівки про порядок перевodu в старші класи учнів I–IV класів і про перевідні і випускні екзамени в семирічній і середній школах та екзамени на атестат зрілості. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1957. № 9. С. 11–14.
88. Вказівки про порядок складання плану мережі шкіл на 1954/55 навчальний рік : затв. заст. міністра освіти УРСР П. Дудником 14 січ. 1954 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 3. С. 22–24.
89. Вказівки про порядок складання плану мережі шкіл на 1955/56 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 9. С. 2–3.
90. Вожегова Т. В. Проблема індивідуалізації і диференціації початкового навчання у вітчизняній дидактиці 50–90-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2008. 20 с.
91. Вознюк О. В. Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика: монографія. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 708 с.

92. Возняк О. М. Чи треба скорочувати початкову освіту? *Радянська школа*. 1965. № 3. С. 37–38.
93. Волкова І. Інтегровані уроки в початковій школі. *Початкова школа*. 2000. № 1. С. 28–31.
94. Вчити не для школи, для життя... *Початкова школа*. 1970. № 3. С. 73–75.
95. Гавриленко Т. Л. В. О. Сухомлинський про формування творчої особистості молодшого школяра. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки* / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 2013. Вип. 123, т. 1. С. 133–136.
96. Гавриленко Т. Л. Внутрішньошкільна диференціація у початковій освіті: вітчизняний досвід (70-ті – 90-ті рр. XX ст.). *Диференціація у шкільній освіті: історичний досвід і сучасні технології* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 16 трав. 2018 р., м. Київ / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2018. С. 11–14.
97. Гавриленко Т. Л. Государственная политика относительно начального образования в Украинской ССР (1954–1964 гг.). *Альманах современной науки и образования*. 2014. № 4. С. 36–40.
98. Гавриленко Т. Л. Генеза початкової освіти в Україні (1958–2001 роки): історіографія питання. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 19, ч. 1. С. 260–268.
99. Гавриленко Т. Л. Державна політика щодо організації початкової освіти в Українській РСР (1964–1984 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 120. С. 92–96.
100. Гавриленко Т. Л. Джерельна база дослідження розвитку початкової освіти в Україні (1991–2001). *Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017)* : зб. матеріалів Всеукр.

наук.-практ. семінару, 16 трав. 2018 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2018. С. 30–32.

101. Гавриленко Т. Л. Дискусія українських освітян щодо модернізації змісту початкової освіти у 1958–1959 рр. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2013. Вип. 65. С. 213–225.
102. Гавриленко Т. Л. Дискусія українських освітян щодо організації та змісту початкової освіти в контексті перебудови школи (1958–1959 рр.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2013 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2013. С. 28–29.
103. Гавриленко Т. Л. До питання підготовки вчителів початкової школи в Україні: історико-педагогічний аспект. *Традиції та інновації у підготовці вчителя початкової школи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 11–13 жовт. 2012 р. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2012. С. 19–22.
104. Гавриленко Т. Л. До питання про зовнішню покласну диференціацію в початковій освіті в Україні (70-ті – 90-ті рр. XX ст.). *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. Дню початкової освіти, м. Ніжин, 20–21 жовт. 2016 р. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин, 2016. С. 30–32.
105. Гавриленко Т. Л. Експериментальне дослідження щодо переходу до трирічної початкової освіти в Українській РСР (1963–1966 рр.). *1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка та ін. Київ, 2014. С. 206–212.
106. Гавриленко Т. Л. Експериментальні дослідження у галузі початкової освіти в Українській РСР (середина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.). *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2014. Вип. 70, ч. 2. С. 85–97.
107. Гавриленко Т. Л. Експериментальні дослідження українських учених у галузі початкової освіти: класи вирівнювання (1975–1982 рр.). *Педагогічний*

дискурс : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2015. Вип. 18. С. 47–52.

108. Гавриленко Т. Л. Зміст початкової освіти в контексті реформування школи в УРСР (1954–1964 рр.). *Цілі та результати освітніх реформ: українсько-польський діалог* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15–16 трав. 2013 р., м. Київ / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка та ін. Київ, 2013. С. 62–69.
109. Гавриленко Т. Л. К вопросу о реформировании содержания начального образования в Украинской ССР во второй половине 50-х – начале 60-х гг. XX ст. *Азимут научных исследований: педагогика и психология*. 2013. № 1. С. 11–14.
110. Гавриленко Т. Л. Класи вирівнювання як форма подолання неуспішності учнів початкових класів в Українській РСР (друга половина 70-х – 80-ті рр. XX ст.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2014 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. С. 54–55.
111. Гавриленко Т. Л. Новації в освітньому процесі початкової школи в Україні (1991–2001 рр.). *Освітній дискурс. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. Вип. 9. С. 42–57.
112. Гавриленко Т. Л. Нові тенденції розвитку змісту початкової освіти в Україні у період відродження національної школи (1991–1996 рр.). *Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання* : зб. тез III Міжнар. наук.-практ. конф. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2018. С. 12–14.
113. Гавриленко Т. Л. Образ Батьківщини в підручниках з читання для молодших школярів у період відродження національної школи в Україні (90-ті рр. XX ст.). *Українські педагоги про національно-патріотичне виховання* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. Київ, 2016. С. 56–57. URL: <http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2016/08/ЗБІРНИК-ОСТАТОЧНИЙ.pdf> (дата звернення: 05.02.2019).

114. Гавриленко Т. Л. Організаційні трансформації системи початкової освіти в перше десятиліття державної незалежності України (1991–2001). *Освітній дискурс. Гуманітарні науки* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Вип. 10. С. 59–83.
115. Гавриленко Т. Л. Організація початкової освіти в Українській РСР у 1954–1964 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 117. С. 302–308.
116. Гавриленко Т. Л. Особливості розвитку початкової освіти в Українській РСР (30-ті рр. ХХ ст.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2012 р.* : наук. вид. / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2013. С. 55–56.
117. Гавриленко Т. Л. Підготовчі класи як форма передшкільної освіти в Україні в Радянську добу: основні періоди та тенденції розвитку. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2015 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2015. С. 39–40.
118. Гавриленко Т. Л. Подолання неуспішності молодших школярів засобами фізичного виховання у спадщині В. О. Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту* : матеріали V Міжнар. та XIX Всеукр. пед. читаннях в м. Донецьку, 11–12 жовт. 2012 р. : у 4 т. / Донец. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. Донецьк, 2012. Т. 4. С. 59–62.
119. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта в УРСР у повоєнні роки: організація та зміст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012. Вип. 104, т. 1. С. 67–72.
120. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта зарубіжжя на сторінках журналу «Початкова школа» (1969–1991 рр.). *Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти* : зб. тез і анот. матеріалів

XIV Всеукр. іст.-пед. наук.-практ. конф. / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. С. 54–55.

121. Гавриленко Т. Л. Развитие начального образования в Украинской ССР в послевоенный период (1945–1953 гг.). *Вестник Актюбинского государственного педагогического института*. 2013. № 2. С. 58–69.
122. Гавриленко Т. Л. Ретроспективний аналіз діяльності підготовчих класів як форми передшкільної освіти в Україні у радянську добу (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 122. С. 45–51.
123. Гавриленко Т. Л. Ретроспективний аналіз розвитку змісту початкової освіти в Радянській Україні у 1984–1991 рр. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2015. Вип. 74. С. 115–126.
124. Гавриленко Т. Л. Реформування змісту початкової освіти в Українській РСР у 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст.: причини, хід, наслідки. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 119. С. 35–39.
125. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні в середині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.: організаційний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна* : зб. наук. пр. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. Вип. 131. С. 194–209.
126. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: джерельна основа дослідження. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 123–128.
127. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. як історико-педагогічна проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*

- / Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 15, ч. 1. С. 234–240.
128. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект : монографія / НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України ; за ред. Л. Д. Березівської. Київ : Фенікс, 2019. 384 с., 36 с. дод.
  129. Гавриленко Т. Л. С. О. Сірополко про нову українську початкову школу. *Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 17 трав. 2017 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. Київ, 2017. С. 66–68.
  130. Гавриленко Т. Л. Становлення змісту початкової освіти в Україні в 30-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. Вип. 25. С. 80–86.
  131. Гавриленко Т. Л. Структурно-змістові трансформації в початковій освіті в Українській РСР (друга половина 60-х – початок 70-х рр. ХХ ст.). *Методичний вісник Науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової освіти* : матеріали Міжнар. Інтернет-конф. «Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів», м. Миколаїв, 10 квіт. 2015 р. / Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. Вип. 1. С. 27–30.
  132. Гавриленко Т. Л. Сутність поняття «початкова освіта»: історико-педагогічний контекст. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень* : зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти, 25 жовт. 2017 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2017. С. 12–14.
  133. Гавриленко Т. Л. Тенденції розвитку початкової освіти в УСРР у 1920-х роках. *Історико-педагогічний альманах* / Ін-т педагогіки НАПН України, Уман. держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань, 2012. № 2. С. 133-136.

134. Гавриленко Т. Л. Трансформації в організації та змісті підготовки вчителів початкових класів в Україні в період відродження національної системи освіти (90-ті рр. XX ст.). *Ідея університету у Європейському і національному вимірах: традиції, сьогодення, перспективи* : зб. тез наук.-практ. конф. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. С. 17–18.
135. Гавриленко Т. Л. Трансформація змісту початкової освіти в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. Вип. 130. С. 89–95.
136. Гавриленко Т. Л. Трансформація змісту початкової освіти в Українській РСР у період структурної перебудови початкової ланки школи (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2014. Вип. 42, ч. 2. С. 106–112.
137. Гавриленко Т. Л. Уніфікація початкової освіти в Україні у 1930-х роках. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012. Вип. 101. С. 67–72.
138. Гавриленко Т. Л. Цілі, цінності та принципи початкової освіти в перше десятиліття незалежної України (1991–2001). *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., присвяч. Дню початкової освіти, м. Ніжин, 19 жовт. 2018 р. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин, 2018. С. 43–45.
139. Гавриленко Т. Л. Экспериментальные исследования украинских педагогов в области начального образования в 60-х гг. XX ст. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии* : сб. ст. по материалам L–LI междунар. науч.-практ. конф. / СибАК. Новосибирск, 2015. № 3/4. С. 29–35.

140. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Подготовка и социальная защита учителей начальных классов в советской Украине (1984–1991 гг.). *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы: материалы V Междунар. науч.-практ. конф.*, г. Минск, 5 дек. 2018 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка; редкол. Минск: БГПУ, 2019. С. 12-17.
141. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Подготовка учителей начальных классов в Украине в 90-х гг. XX ст.: достижения и проблемы. *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы* : материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 27 окт. 2016 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 2017. С. 16–18.
142. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Формирование системы подготовки учителей начальных классов в Украине. *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы* : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 14 нояб. 2013 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 2013. С. 35–37.
143. Гавриленко Т. Л., Кузьомко Л. М. Формування здоров'язбережувального середовища в Новій українській початковій школі у вимірах педагогіки Василя Сухомлинського. *Актуальні проблеми науки та освіти* : зб. матеріалів Круглого столу «Соціальна педагогіка Василя Сухомлинського», присвяч. 100-річчю з дня народж. Василя Сухомлинського / Нац. ун-т «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2018. С. 10–13.
144. Гігієнічні вимоги до організації режиму дня в школах (групах) з продовженим днем (інструктивно-методичний лист). *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 2. С. 15–22.
145. Гов'ядовська Н. О. Буквар. 2-ге вид., перероб. Київ: Рад. шк., 1957. 96 с.
146. Гов'ядовська Н. О. Методичні вказівки до букваря. Київ : Рад. шк., 1959. 188 с.
147. Гов'ядовська Н. О. Читанка: підруч. для 1 кл. 2-ге вид., перероб. Київ: Рад. шк., 1957. 166 с.

148. Головань А. Г., Чумакова Є. П. Програмована перевірка знань учнів. *Початкова школа*. 1975. № 4. С. 33–38.
149. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям. 2-ге вид., переробл. Київ–Вінниця, 2010. 308 с.
150. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
151. Гончаренко С., Ващенко Л., Коваль Н. Державний стандарт початкової ланки освіти. Природознавство : проект. *Початкова школа*. 1997. № 7. С. 14–17.
152. Горбунцова Т. Ю. Навчати, розвивати, виховувати. *Радянська школа*. 1967. № 1. С. 63–66.
153. Горбунцова Т. Ю. Освітньо-виховна робота на уроках грамоти. *З досвіду навчання грамоти* / упоряд. Т. Ю. Горбунцова. Київ, 1952. С. 3–42.
154. Горбунцова Т. Ю. Подолати недоліки у викладанні української мови. *Радянська освіта*. 1955. 8 жовт. (№ 41). С. 3.
155. Горбунцова Т. Ю. Уроки з граматики, правопису та розвитку мови в другому класі. Київ : Рад. шк., 1959. 96 с.
156. Горбунцова Т. Ю. Уроки з української мови в першому класі. Київ : Рад. шк., 1957. 84 с.
157. Григор'єва В. Г. Застосування елементів безмашинного програмованого навчання. *Початкова школа*. 1981. № 5. С. 29–40.
158. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ : Рад. шк., 1966. 76 с.
159. Гупан Н. М. Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень. *Рідна школа*. 2013. № 4-5. С. 53-55.
160. Гупан Н. М. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації. *Рідна школа*. 2013. № 8/9. С. 67–70.
161. Гупан Н. М. Джерельна база як складник досліджень з історії освіти. *Форми репрезентації джерел з історії освіти* (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського) : зб. матеріалів

- Всеукр. наук.-практ. семінару, 15 трав. 2019 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2019. С. 10-11.
162. Гупан Н. М. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 45-49.
  163. Гупан Н. М. Проблеми історіографічного висвітлення розвитку вітчизняної історико-педагогічної науки. *Шлях освіти*. 2002. № 2. С. 42-45.
  164. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : АПН, 2002. 224 с.
  165. Гурьянов Е. В. Психология обучения письму. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1959. 264 с.
  166. Дейкун Д. І. Навчальні плани національних шкіл. *Початкова школа*. 1993. № 8. С. 54-58.
  167. Дейкун Д. І. Нові програми. До завдань реформи? *Радянська освіта*. 1986. № 28. С. 3.
  168. Дейкун Д. І. Як змінюється зміст освіти. *Радянська школа*. 1991. № 7. С. 3-10.
  169. Делікатний К. Г. Авторитет оцінки. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с.
  170. Демірська Л. Є Авторська програма курсу народознавства. *Початкова школа*. 1995. № 8. С. 29-30.
  171. Демкова Л. М. Експериментальна програма з інформатики. *Початкова школа*. 1995. № 5/6. С. 27-30.
  172. Деполович Л. П. Буквар. 18-те вид. Київ : Рад. шк., 1955. 95 с.
  173. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 1993 р. № 896. *Освіта*. 1993. Груд. (№ 44/46). С. 2-15.
  174. Державний стандарт початкової загальної освіти. *Початкова школа*. 2001. № 1. С. 28-54.
  175. Державний стандарт початкової загальної освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20 квіт. 2011 р. № 462. *Законодавство України* / Верхов.

- Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF> (дата звернення: 05.03.2019).
176. Державний стандарт початкової освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лют. 2018 р. № 87. *Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (дата звернення: 05.03.2019).
  177. Джуринский А. Н. Теория и методология истории педагогики и сравнительной педагогики. Актуальные проблемы. Москва: Прометей, 2014. 130 с.
  178. Дифференциация в начальном звене / под ред. Ю. З. Гильбуха. Киев : Науч.-практ. центр «Психодиагностика и дифференцированное обучение», 1994. 54 с.
  179. Дічек Н. П. Внесок психологів України в індивідуалізацію навчального процесу в середній школі (друга половина XX ст.). *Український педагогічний журнал*. 2018. № 1. С. 15–30.
  180. Дічек Н. П. Здобутки української педагогічної психології у реалізації диференційованого підходу до шкільного навчання: спадщина Ю. З. Гільбуха (1928-2000). *Vzdelávanie a spoločnosť II : medzinárodný nekonferenčný zborník* / Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta. Prešov, 2017. S. 62–70. URL: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9> (дата звернення: 05.03.2019).
  181. Дічек Н. П. Методологічні аспекти модернізації вітчизняних історико-педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*. 2014. № 2. С. 67–75.
  182. Дічек Н. П. На зламі епох: українські психологи і впровадження особистісно орієнтованої парадигми шкільної освіти (кінець 1980-х – перша половина 1990-х років). *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т педагогіки НАПН України. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 22. С. 65–74.

183. До серпневих конференцій / МНО УРСР, НДІ педагогіки УРСР. *Початкова школа*. 1990. № 8. С. 9–24.
184. До серпневих конференцій / Програм.-метод. від. МНО УРСР. *Початкова школа*. 1989. № 8. С. 2–6.
185. Догадіна О. Ф. Підготовка учнів до роботи з комп'ютером. *Початкова школа*. 1988. № 10. С. 35–38.
186. Доповідна записка про концепцію становлення мережі середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 17/18. С. 49–53.
187. Доповідна записка про підсумки експериментальної роботи в класах вирівнювання в 1982/83 навчальному році. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1983. № 22. С. 19–26.
188. Доповідна записка про підсумки навчально-виховної роботи в загальноосвітніх та професійно-технічних закладах освіти у 1995 році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 10. С. 21–31.
189. Доповідна записка про початок 1996/97 навчального року у закладах освіти України / колегії М-ва освіти України. *Вісник державної інспекції закладів освіти*. 1996. № 4/5. С. 7–16.
190. Доповідна записка про початок 1997/98 навчального року в закладах освіти України : дод. до рішення колегії М-ва освіти України від 24.09.1997 р. № 19/4-5. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 22. С. 9–24.
191. Доповідна записка про початок 1998/99 навчального року в навчальних закладах України. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 24. С. 8–22.
192. Доповідна записка про результати апробації навчальної літератури у 1999/2000 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2000. № 19. С. 15–22.

193. Доповідна записка про результати апробації навчальної літератури у 2000/2001 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2001. № 15. С. 4–15.
194. Доповідна записка про роботу органів народної освіти республіки по організації загальноосвітніх навчальних закладів типу гімназій та ліцеїв : дод. до рішення колегії від 30.01.1991 р. № 1/3 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства народної освіти Української РСР*. 1991. № 11. С. 5–12.
195. Доповідна записка про розвиток сільської загальноосвітньої школи. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 18. С. 13–16.
196. Доповідна записка про стан підготовки педагогічних кадрів і забезпечення ними закладів освіти. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 6. С. 14–17.
197. Доповідна записка про стан та перспективи розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 1. С. 8–12.
198. Доповідна записка управління шкіл колегії Міністерства освіти УРСР про перебудову освіти в Чернігівській області в світлі Закону про школу. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства народної освіти Української РСР*. 1961. № 3. С. 14–24.
199. Доренська Л. І. Нестандартні заняття з трудового навчання. *Початкова школа*. 1992. № 1. С. 29–32.
200. Дорошенко М. І. Види диктантів у початковій школі і методика їх опрацювання. Київ : Рад. шк., 1956. 52 с.
201. Друзь Б. Г. Математичні екскурсії в початкових класах. *Радянська школа*. 1963. № 5. С. 55–57.
202. Дубинчук О. С. Диференційоване навчання: сподівання, реалії, проблеми. *Початкова школа*. 1994. № 12. С. 10–14.
203. Дубинчук О. С. Індивідуальний підхід до учнів – справа невідкладна. *Початкова школа*. 1988. № 8. С. 17–20.

204. Дьоміна І., Плохій З. Школа-дитячий садок – новий тип навчально-виховного закладу. *Дошкільне виховання*. 1984. № 10. С. 2–3.
205. Енциклопедія освіти / АПН України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
206. Євтух М. Б. Історико-теоретичний контекст підготовки майбутніх учителів початкової школи в незалежній Україні (1991-2010). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/714664/1/%D0%84%D0%B2%D1%82%D1%83%D1%85%20%D0%9C.%D0%91.%20%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%20%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.pdf> (дата звернення: 05.05.2019).
207. Єдині вимоги до усного і писемного мовлення, проведення письмових робіт і перевірки зошитів у початкових класах. Критерії, норми оцінювання знань, умінь і навичок молодших школярів : метод. лист / М-во освіти УРСР, Упр. шк. Київ : Рад. шк., 1984. 48 с.
208. Єдині вимоги до усного і писемного мовлення учнів, проведення письмових робіт і перевірки зошитів у початкових класах : метод. лист. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1983. №8. С. 4–13.
209. Жалій А. П. Фізкультхвилинки на уроках. *Початкова школа*. 1974. № 2. С. 69–71.
210. Завадская О. Я. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968 гг.). Киев : Киев. ун-т, 1968. 266 с.
211. Завадська О. Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти. Київ : Рад. шк., 1964. 164 с.
212. Завало С. Т. Радянській школі – доброякісні стабільні підручники. *Радянська школа*. 1957. № 10. С. 67–73.
213. Заїка В. І. На шляхах перебудови початкової школи. *Початкова школа*. 1989. № 9. С. 6–8.

214. Замашкіна О. Д. Проблеми розвивального навчання молодших школярів в українській педагогічній науці (60–90 роки ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 199 арк.
215. Заславська О. В. Організація сучасного уроку. *Початкова школа*. 1986. № 2. С. 43–46.
216. Заходи на виконання постанови ЦК КПУ «Про підготовку і виховання учительських кадрів». *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1968. № 19. С. 2–19.
217. Зелик І. В. Елементи програмованого навчання. *Початкова школа*. 1971. № 5. С. 59–66.
218. Землянська В. Ф. Розвиток ідей гуманістичної педагогіки в початковій освіті України (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2005. 19 с.
219. Зільберштейн В. І., Повх В. О. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР. *Педагогіка* : респ. наук.-метод. зб. / М-во освіти УРСР. Київ, 1968. Вип. 5 : Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967). С. 57–67.
220. Зубалій Н. П. Педагогічна оцінка шестирічних учнів. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 32 с.
221. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія. Черкаси: вид. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. 608 с.
222. Из директив по пятому пятилетнему плану развития СССР на 1951–1955 гг. : утв. XIX съездом ВКП(б) (5–14 октября 1952 г.). *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа* : сб. док., 1917–1973 гг. / сост.: А. А. Абакумов и др. Москва, 1974. С. 45.
223. Из директив XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956–1960 гг. : утв. XX съездом КПСС (14–25 февраля 1956 г.). *Народное образование в СССР*.

Общеобразовательная школа : сб. док., 1917–1973 гг. / сост. А. А. Абакумов и др. Москва, 1974. С. 46.

224. Іванюк Г. І. Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х–90-ті роки ХХ століття : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2014. 590 арк.
225. Ільїн О. Л. Застосування обчислювальної техніки та підготовка до цього майбутніх класоводів. *Початкова школа*. 1992. № 2. С. 71–73.
226. Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., Собакар С. І. «Довкілля» для 1–3 класів. *Початкова школа*. 1996. № 8. С. 38–39.
227. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2000/2001 навчальному році : лист М-ва освіти і науки України від 29.06.2000 р. № 1/9–277. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2000. № 15/16. С. 3–64.
228. Інструкція для обчислювання ставок заробітної плати вчителям і іншим працівникам початкових, семирічних і середніх шкіл. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 9. С. 2–15.
229. Інструкція про екзамени та порядок перевodu учнів до старших класів у загальноосвітніх школах УРСР в 1969/70 навчальному році : затв. колегією М-ва освіти УРСР від 24 груд. 1969 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1970. № 4. С. 3–31.
230. Інструкція про екзамени, переведення та випуск учнів загальноосвітніх шкіл Української РСР : затв. міністром освіти УРСР М. В. Фоменко 5 берез. 1981 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1981. № 6. С. 3–32.
231. Інструкція про оцінки за поведінку, за старанність у навчанні і суспільно корисній праці учнів загальноосвітніх шкіл : схвалено рішенням колегії М-ва освіти УРСР від 31.07.1985 р., протокол № 7/76. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1985. № 17. С. 7–10.

232. Інструкція про переведення та випуск учнів навчальних закладів системи загальної середньої освіти усіх типів та форм власності : затв. наказом Міносвіти і науки України від 05.02.2001 № 4. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2001. № 7. С. 17–24.
233. Інструкція про підготовку та проведення перевірочних іспитів у початковій, неповній середній та середній школі : затв. наркомом освіти УРСР Затонським В. П. 17.03.1937 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти Української РСР*. 1937. № 6. С. 3-7.
234. Інструкція про порядок забезпечення безплатними квартирами з опаленням і освітленням педагогічних, культурно-освітніх, медичних і ветеринарних працівників : затв. 2 квіт. 1970 р. М-вом фінансів УРСР № 49, М-вом освіти УРСР № 18–35, М-вом охорони здоров'я УРСР № 183–03, М-вом соц. забезпечення УРСР № 04–185, М-вом сіл. госп-ва УРСР № 11–434. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1970. № 12. С. 12-22.
235. Інструкція про порядок нагородження похвальним листом учнів загальноосвітніх шкіл. *Основні документи про школу* / упоряд. Є. О. Березняк. Київ, 1973. С. 161.
236. Інструкція про порядок оплати за користування підручниками в загальноосвітніх школах. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 24. С. 15–17.
237. Інформація про роботу Міністерства освіти України у травні 1993 року. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 14. С. 28–32.
238. Історія відділу. *Відділ початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України*. URL: <http://abc-lab.ucoz.ua/index/0-2> (дата зверення: 05.03.2019).
239. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура та ін. Київ : Либідь, 2002. 486 с.
240. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. 2-ге вид., допов. Київ : Генеза, 2012. 512 с.

241. Калініченко Л. Ідеї Олександра Скрипченка про формування творчого мислення молодших школярів (друга половина 1950-х – 1980-ті рр.). *Рідна школа*. 2016. № 5/6. С. 66–71.
242. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2008. 42 с.
243. Канюка С. М. Навчання мови в початкових класах за новими програмами. *Радянська освіта*. 1955. 29 січ. (№ 5). С. 3.
244. Канюка С. М. Про нові програми з української мови для початкової школи. *Українська мова в школі*. 1954. № 6. С. 36-41.
245. Каюков В. Багатоваріантність : проект концепції, схвалений президією ради Кіровоград. обл. від-ня Пед. т-ва УРСР. *Радянська освіта*. 1990. 17 квіт. (№ 30). С. 1, 3.
246. Кириченко І. С. Педагогічна спадщина В. І. Помагайби : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 2010. 21 с.
247. Киричук О. В., Радченко А. М. Формування передумов суспільної активності у молодших школярів. *Початкова школа*. 1987. № 4. С. 58–62.
248. Кисельов Ф. С. Самостійні роботи на уроках природознавства. *Початкова школа*. 1973. № 11. С. 49–54.
249. Классы выравнивания, педагогические особенности, вопросы организации и комплектования : метод. рек. / М-во просвещения УССР, НИИ педагогики УССР. Киев, 1980. 86 с.
250. Классы выравнивания. Результаты и анализ экспериментальных исследований / под ред. Л. С. Маслова. Таллин : НИИ педагогики, 1973. 159 с.
251. Классы-кабинеты в начальной школе / Кемеров. обл. ин-т усовершенствования учителей, Кемеров. обл. отд. пед. о-ва РСФСР. Кемерово : Кн. изд-во, 1974. 76 с.

252. Клименченко Д. В. Математичні олімпіади. *Початкова школа*. 1985. № 12. С. 29–31.
253. Клишка А. К. Деякі проблеми навчання письма. *Початкова школа*. 1972. № 12. С. 75–79.
254. Клочко Н. Л. Вступ до школи як загальнопедагогічна проблема в історії розвитку початкового навчання в Україні (XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2011. 20 с.
255. Коберник Г. І. Організація парної форми навчальної діяльності. *Початкова школа*. 1991. № 2. С. 20–22.
256. Кобзар Б. С. Основи індивідуалізації навчально-виховної діяльності учнів початкових класів. *Початкова школа*. 1990. № 3. С. 56–57.
257. Коваленко І. В. Варіант програми курсу «Рідний край». 1–3 класи. *Початкова школа*. 1996. № 3. С. 39–40.
258. Коваленко С. С. Для початкового навчання досить трьох років. *Радянська школа*. 1963. № 11. С. 9–10.
259. Коваленко С. С. Педагогічно осмислити нове у змісті і системі початкової освіти. *Радянська школа*. 1964. № 12. С. 33–47.
260. Коваленко С. С. Теоретична підготовка вчителя початкової школи. *Радянська школа*. 1965. № 9. С. 83–85.
261. Коваленко С. С. Удосконалити початкове навчання. *Методика викладання в початкових класах* : респ. наук.-метод. зб. / редкол.: П. Любовець (відп. ред.) та ін. Київ, 1964. Вип. 1. С. 3–9.
262. Коваль Н. С. Пошукові завдання для самостійної роботи з природознавства. *Початкова школа*. 1977. № 9. С. 57–59.
263. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 1987. 457 с.
264. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті : підручник. Київ : Наш час, 2006. 368 с.

265. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) : дис... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2005. 448 арк.
266. Кожушко О. А. Експеримент підтверджує вимоги життя. *Радянська школа*. 1964. № 12. С. 39–42.
267. Кожушко О. А. Ми – за предметне навчання в 4 класі. *Радянська школа*. 1967. № 2. С. 63–65.
268. Коленько А. І. Технічні засоби навчання на уроках природознавства. *Початкова школа*. 1970. № 2. С. 40–44.
269. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.
270. Коляда Н. М. Педагогічна історіографія як складник історико-педагогічного дослідження. *Науково-педагогічні студії* : наук. журнал / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Київ, 2018. Вип. 1. С. 39-46.
271. Коляда Н. М. Педагогічне джерелознавство як важливий розділ методології історії педагогіки. *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри* : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару з історії освіти / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2018. С. 8-9;
272. Коляда Н. М. Системний підхід до формування джерельної бази історико-педагогічних досліджень. *Форми репрезентації джерел з історії освіти* (до 20-річчя Державної науково- педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського) : зб. матеріалів Всеукр. наук.- практ. семінару, 15 трав. 2019 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2019. С. 16-17.
273. Коляска І. В. Освіта в радянській Україні : пер. з англ. мови з допов. і дод. Toronto: Martin, 1970. 246 с.
274. Комар О. А., Лобановська О. М., Лаптева Л. І. Проводимо інтегровані уроки. *Початкова школа*. 1996. № 7. С. 16–18.

275. Комплексний план заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999–2012 роках : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 11.03.1999 р. № 348. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 9. С. 12–25.
276. Коновець С. Експериментальна інтегрована програма з образотворчого мистецтва. 1–4 класи (для загальноосвітніх шкіл). *Початкова школа*. 1999. № 9. С. 1–8.
277. Концепція державного стандарту загальної середньої освіти України : дод. 1 до рішення колегії М-ва освіти України від 22.05.1996 р. № 8/3–6. *Освіта України*. 1996. № 3. С. 4–5.
278. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) : схвалено колегією М-ва освіти і науки України і Президії Акад. пед. наук України від 22 листоп. 2001 р. № 12/5-2. *Початкова школа*. 2002. № 2. С. 3–5.
279. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) : схвалено колегією М-ва освіти і науки України і Президії Акад. пед. наук України від 22 листоп. 2001 р. № 12/5-2. *Початкова школа*. 2002. № 3. С. 1–6.
280. Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України : проект / розроб. МНО УРСР та НДІ педагогіки УРСР. *Початкова школа*. 1990. № 11. С. 35–38.
281. Концепція середньої загальноосвітньої української національної школи : проект / підгот.: В. В. Стрілько та ін. *Радянська освіта*. 1990. 27 лют. (№ 16). С. 3.
282. Концепція середньої загальноосвітньої школи України : затв. рішенням колегії М-ва освіти України. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 4. С. 3–29.
283. Концепція створення засобів навчання нового покоління для середніх закладів освіти України : погоджено рішенням колегії М-ва освіти України від 29.10.1997 р. № 20/4–18. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 1. С. 9–19.

284. Концепція української національної школи / розроб. творчою групою педагогів Львівської обл. *Початкова школа*. 1990. № 11. С. 38–40.
285. Концепція української школи Прикарпаття : проект / авт. проекту Р. П. Скульський. *Радянська освіта*. 1990. 20 листоп. (№ 92). С. 2–3.
286. Копоть В. Г. Програмований контроль на уроках. *Початкова школа*. 1974. № 1. С. 40–46.
287. Корнейчук О. Д. Облік успішності учнів з трудового навчання. *Початкова школа*. 1971. № 5. С. 43–49.
288. Корнієвський О. А. Становлення і розвиток державності та громадянського суспільстві в Україні : навч. посіб. Чернігів : Освіт. центр, 2015. 260 с.
289. Коробко С. Л. Шестирічний учень. Київ : Знання, 1986. 39 с.
290. Корсун Г. П., Найда К. Д., Левіна Е. Ю. Ми – за! *Радянська школа*. 1963. № 10. С. 86–87.
291. Костюк Г. С. Актуальные вопросы обучения и развития младших школьников. *Обучение и развитие младших школьников* : материалы межресп. симпозиума / под ред. Г. С. Костюка. Киев, 1970. С. 3–8.
292. Костюк Г. С. Перебудова системи шкільної освіти і завдання психології. *Радянська школа*. 1959. № 1. С. 22–32.
293. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України : курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 520 с.
294. Кочіна Л., Листопад Н., Литвиненко Г. Державний стандарт початкової ланки освіти. Математика : проект. *Початкова школа*. 1997. № 7. С. 18–20.
295. Краевский В. В. Методология педагогического исследования. Самара: Изд-во СамГПИ, 1994. 165 с.
296. Краснікова Г. І. Краєзнавчі екскурсії в початкових класах. *Радянська школа*. 1964. № 2. С. 52–56.
297. Кремень В. Г. Синергетика в контексті творчих інтенцій розвитку освіти. *Синергетика і освіта* : монографія / авт. кол.: В. Г. Кремень, В. В. Ільїн,

- В. П. Власенко та ін.; за ред. В. Г. Кременя. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2014. С. 11-42.
298. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ : Педагогічна думка, 2009. 520 с.
  299. Критерії та норми оцінки знань, умінь і навичок учнів. *Початкова школа*. 1972. № 9. С. 78–84.
  300. Критерії та норми оцінювання знань, умінь і навичок молодших школярів : метод. лист : проект. *Початкова школа*. 1987. № 12. С. 11–31.
  301. Критерії та норми оцінювання знань, умінь і навичок учнів. *Початкова школа*. 1983. № 6. С. 64–75.
  302. Критерії та норми оцінювання знань, умінь і навичок учнів. *Початкова школа*. 1983. № 7. С. 44–49.
  303. Куделя З. І. Технічні засоби на уроках читання. *Радянська школа*. 1966. № 7. С. 77–81.
  304. Кузнецова Л. Хибність позиції. *Радянська освіта*. 1988. 19 квіт. (№ 33). С. 3.
  305. Кузнецова Л. В. Загальноосвітня школа України в умовах національного відродження. Кінець 80-х – початок 90-х років (історико-політичний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 25 с.
  306. Кузьменко В. В. Теоретичні і методичні засади формування в учнів наукової картини світу в історії розвитку шкільної освіти (XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2009. 45 с.
  307. Кузьменко Н. М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857–1997) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 20 с.
  308. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. Київ : Темпора, 2013. 388 с.

309. Кумаріна Г. Ф. Організація навчального процесу. *Початкова школа*. 1980. № 6. С. 68–74.
310. Кумаріна Г. Ф. Роль класів вирівнювання в індивідуалізації навчання. *Педагогіка* : респ. наук.-метод. зб. / відп. ред. М. Д. Ярмаченко. Київ, 1978. Вип. 17. С. 44–51.
311. Кумаріна Г. Ф., Кравець В. П. Ефект індивідуалізації. *Початкова школа*. 1979. № 8. С. 30–37.
312. Куриленко Р. І. Якість – категорія головна : інтерв'ю з класоводом Глухів. серед. шк. № 3 Р. І. Куриленко про здобутки і проблеми у реформуванні загальноосвіт. та проф. шк / інтерв'ю записав В. Логвин. *Початкова школа*. 1987. № 4. С. 3–5.
313. Курило В. М., Шепотько В. П. Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки. Київ : Деміур, 2006. 432 с.
314. Курило В. С. Освіта і педагогічна думка східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ : ЛДПУ, 2000. 460 с.
315. Курочкіна Г. Н., Телищенко Н. І., Трусевич М. І. Знань більше, строк навчання – коротший. *Радянська школа*. 1963. № 11. С. 7.
316. Кухта А. М. Наступність у роботі початкових і середніх класів. *Радянська школа*. 1964. № 1. С. 36–38.
317. Кушнір В. А. Системний аналіз педагогічного процесу: методологічний аспект : монографія. Кіровоград : Видавничий центр КДПУ, 2001. 348 с.
318. Лавриченко Н. М. Методологія наукових досліджень: педагогіка. Суми, 2018. 56 с.
319. Лапшина І. М. Реалізація принципу наступності – головна умова ефективного навчання. *Сучасна початкова школа: проблеми, пошуки, знахідки* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 квіт. 1996 р. / Тернопіл. держ. пед. ін-т. Тернопіль, 1996. Ч. 1. С. 83–84.
320. Левшин М. М. До вивчення інформатики в 1–4 класах. *Початкова школа*. 1994. № 8. С. 19–24.

321. Левшин М. М. Концепція вивчення інформатики. *Початкова школа*. 1995. № 8. С. 40–42.
322. Левшин М. М. Програма з інформатики для 1–4 класів чотирирічної початкової школи. *Початкова школа*. 2001. № 3. С. 61–64.
323. Лисенко Л. В. Модульне навчання і рейтингова система оцінювання знань учнів. *Початкова школа*. 1995. № 3. С. 27–29.
324. Лисиченко Т. В. Використання перфокарт на уроках математики. *Початкова школа*. 1995. № 3. С. 29–30.
325. Лінецька Р. С. Технічні засоби навчання в початкових класах. *Радянська школа*. 1967. № 7. С. 64–67.
326. Лінецька Р. С. Технічні засоби на уроках математики у 1 класі. *Початкова школа*. 1970. № 9. С. 36–40.
327. Логачевська С. П. Диференційований підхід до навчання. *Початкова школа*. 1987. № 5. С. 33–36.
328. Логвина Г. К. З досвіду використання навчального телебачення. *Початкова школа*. 1978. № 7. С. 32–39.
329. Логінова Л. Є. Проблемний підхід до навчання природознавства. *Початкова школа*. 1975. № 4. С. 45–53.
330. Локшина О. І. Зміст шкільної освіти в країнах Європейського Союзу: теорія і практика (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія / Ін-т педагогіки АПН України. Київ : Богданова А. М., 2009. 403 с.
331. Лутай В. С. Основной вопрос современной философии. Синергетический поход. Киев: ПАРАПАН, 2004. 156 с.
332. Лухтай Л. К. Нестандартний урок. *Початкова школа*. 1992. № 3/4. С. 31–32.
333. Любивець Л. П., Головка М. Є., Мороз Л. Г. Прилад для програмованого вивчення української мови. *Початкова школа*. 1970. № 5. С. 32–35.
334. Любивець Л. П., Хрущак О. В. Електрифікований прилад на уроках мови *Початкова школа*. 1970. № 9. С. 34–36.

335. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта України: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ : Либідь, 1992. 196 с.
336. Майборода В. К., Майборода С. В. Національні школи України: історія, розвиток, уроки. *Рідна школа*. 1992. № 11/12. С. 6–16.
337. Макаренко Л. Чим раніше, тим краще. *Радянська освіта*. 1988. 29 бер. (№ 26). С. 3.
338. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: навч. посібн. Львів : Світ, 2008. 512 с.,
339. Максименко С. Ф., Прудникова В. А. Опорні схеми на уроках математики. *Початкова школа*. 1980. № 2. С. 48–51.
340. Маліновська Л. П. Експериментальна програма з образотворчого мистецтва з елементами дизайну. *Початкова школа*. 1996. № 4. С. 27–29.
341. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : хрестоматія / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Наук. світ, 2003. 418 с.
342. Мандрика М. Л. Естафета наступності. *Початкова школа*. 1985. № 3. С. 5–12.
343. Марецька Л. М. Демонстраційна дошка. *Початкова школа*. 1982. № 11. С. 44–45.
344. Мартиненко В. Державний стандарт початкової ланки освіти. Словесність (читання) : проект. *Початкова школа*. 1997. № 2. С. 9–11.
345. Маслинский К. Учитель железнодорожной школы (к типологии советских педагогических сообществ). *Антропологический форум*. 2012. № 16. С. 403–418.
346. Махінько А. І. Реформування загальноосвітньої школи в незалежній Україні (90-ті роки XX століття – початок XXI століття): історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 20 с.
347. Медицинские показания к отсрочке поступлений в школу детей шестилетнего возраста : утв. приказом М-ва просвещения СССР от 25.01.1985 г. № 13.

Основные документы о реформе общеобразовательной школы / сост. В. А. Белоголовский. Киев, 1986. С. 112.

348. Мельничук П. Д. Ігрові ситуації на уроках образотворчого мистецтва *Початкова школа*. 1990. № 3. С. 33.
349. Мельничук С. Г., Логачевська С. О. Особливості оцінювання знань, умінь, навичок. *Початкова школа*. 1985. № 11. С. 61–62.
350. Менчинская Н. А. Вопросы умственного развития младших школьников и новые программы. *Обучение и развитие младших школьников* : материалы межресп. симпозиума / под ред. Г. С. Костюка. Киев, 1970. С. 21–27.
351. Методика викладання української мови / С. І. Дорошенко, М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко та ін. ; за ред. С. І. Дорошенка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Вища шк., 1992. 398 с.
352. Методологічні засади педагогічного дослідження: монографія / авт. кол. : Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило та ін. ; за заг. ред. В. С. Курила, Є. М. Хрикова ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 248 с.
353. Миронов М. М. Літературна читанка: підручник для 4-го класу початкової шк. 21-е вид. Київ : Рад. шк. 1955.
354. Миронов М. М. Методичні рекомендації до роботи за «Літературною читанкою» для 4 класу. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Рад. шк., 1954. 83 с.
355. Миронов М. М. Резерви є! *Радянська школа*. 1963. № 11. С. 7–9.
356. Миронов М. М. Сміливіше розв'язувати назрілі проблеми початкової освіти. *Радянська школа*. 1965. № 2. С. 33–38.
357. Міщенко І. Т. Умілі руки : навч. посіб. з труд. навчання для 1-го кл. чотириріч. початкової шк. / за ред. В. М. Мадзігона. Київ : Рад. шк., 1986. 77 с.
358. Морокішко Є. П. Математичні ігри в початкових класах. *Радянська школа*. 1964. № 3. С. 78–81.

359. Мошков В. В. Про поступове запровадження вивчення іноземних мов у початкових класах загальноосвітніх шкіл. *Початкова школа*. 1994. № 12. С. 31–37.
360. Мринська В. І., Радченко М. О. Прилади для контролювання навичок усного обчислення. *Радянська школа*. 1968. № 4. С. 83–85.
361. Мягкова В. І. Методика роботи з універсальними перфокартами в початковій школі. *Початкова школа*. 1995. № 4. С. 47–49.
362. На допомогу вчителю початкових класів / упоряд.: І. П. Тертичний, В. І. Помагайба, К. М. Карлаш. Київ : Рад. шк., 1961. 559 с.
363. На допомогу працівникам шкіл і органів народної освіти : зб. положень, наказів та інстр. про роботу шк. / упоряд. Є. С. Березняк. Київ : Рад. шк., 1961. 304 с.
364. Навчальне обладнання для початкових класів. *Початкова школа*. 1976. № 9. С. 68-80.
365. Навчальний план для восьмирічних і середніх шкіл з українською мовою навчання : затв. міністром освіти УРСР А. Бондар 17 трав. 1963 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 14. С. 2–5.
366. Навчальний план для шкіл з українською мовою навчання і викладання ряду предметів іноземною мовою на 1963/64 навчальний рік : затв. міністром освіти УРСР А. Бондар 17 трав. 1963 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 14. С. 12-15.
367. Навчальні плани восьмирічних і середніх шкіл з українською мовою навчання на 1960/61 навчальний рік. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 19/20. С. 2–8.
368. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл України на 1992/1993 навчальний рік : затв. заст. міністра нар. освіти України В. Ю. Тараненком 25 берез. 1992 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1992. № 9/10. С. 3–59.

369. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1989/90 навчальний рік : затв. міністром освіти УРСР М. В. Фоменком 20 квіт. 1989 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1989. № 10. С. 2–20.
370. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1990/91 навчальний рік : затв. М-вом нар. освіти УРСР від 26 берез. 1990 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти Української РСР*. 1990. № 9. С. 2–30.
371. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1991/1992 навчальний рік : затв. М-вом нар. освіти УРСР 26 берез. 1991 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти Української РСР*. 1991. № 7. С. 2–21.
372. Навчальні плани для загальноосвітніх шкіл УРСР : (проект). Київ : Рад. шк., 1959. 33 с.
373. Навчальні плани для шкіл (класів) з поглибленим вивченням навчальних предметів : затв. М-вом нар. освіти УРСР 26 берез. 1990 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти Української РСР*. 1990. № 10. С. 6–13.
374. Навчальні плани загальноосвітніх шкіл (класів) Української РСР з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів на 1988/89 навчальний рік : затв. М-вом освіти УРСР від 26 квіт. 1988 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти Української РСР*. 1988. № 11. С. 3–32.
375. Навчальні плани загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1966/67 навчальний рік. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1966. № 13/14. С. 2–38.
376. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1954/55 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 15. С. 14–21.

377. Навчальні плани середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів України на 1994/1995 навчальний рік : затв. заст. міністра освіти України 25.04.1994 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 10. С. 2–17.
378. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1971/72 навчальний рік : затв. колегією М-ва освіти УРСР 25 листоп. 1970 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1971. № 2. С. 7–24.
379. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1980/81 навчальний рік : затв. колегією М-ва освіти УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1980. № 10. С. 3–11.
380. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1981/82 навчальний рік : затв. колегією М-ва освіти УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1981. № 8. С. 3–27.
381. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1982/83 навчальний рік : затв. колегією М-ва освіти УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1982. № 2. С. 3–27.
382. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1984/85 навчальний рік : затв. колегією М-ва освіти УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1984. № 9. С. 3–26.
383. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1986/87 навчальний рік : затв. міністром освіти УРСР 30.01.1986 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1986. № 6. С. 3–25.
384. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1987/88 навчальний рік : затв. міністром освіти УРСР 11.03.1987 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1987. № 8. С. 19–24.

385. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1988/89 навчальний рік : затв. міністром освіти УРСР М. В. Фоменком 26 квіт. 1988 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1988. № 10. С. 3–13.
386. Навчальні плани спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів та класів вирівнювання для дітей із затримкою психічного розвитку на 1991/92 навчальний рік : затв. заст. міністра освіти УРСР В. Ю. Тараненком 23 трав. 1991 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1991. № 15/16. С. 37–45.
387. Навчальні плани шкіл системи Міністерства освіти УРСР на 1957/58 навчальний рік / упоряд. О. Г. Сивець. Київ : Рад. шк., 1957. 66 с.
388. Надточій В. І., Петров В. М. Навчальні діафільми на уроках математики. *Початкова школа*. 1972. № 8. С. 61–68.
389. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : посібник / кол. авт.: О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська та ін. ; за заг. ред. Н. П. Дічек. Київ : Пед. думка, 2017. 768 с.
390. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ століття) : посібник / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила ; авт. кол.: О. В. Сухомлинська, В. С. Курило, Н. П. Дічек та ін. Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. 444 с.
391. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / А. Г. Бондар, М. М. Грищенко, О. Г. Дзеверін, Б. С. Кобзар та ін. ; відп. ред. А. Г. Бондар. Київ : Рад. шк., 1967. 482 с.
392. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці / Л. В. Артемова, Є. С. Березняк, В. О. Білоусова та ін. ; відп. ред. В. Ю. Тараненко. Київ : Рад. шк., 1981. 335 с.
393. Народне господарство Української РСР : ювіл. стат. щорічник / Держ. ком. УРСР по статистиці. Київ : Техніка, 1987. 454 с.

394. Нарожний П. П. З досвіду роботи за новими програмами і підручниками. *Радянська школа*. 1969. № 6. С. 64–67.
395. Нарочна Л. К. Дослідницька робота на пришкільній сільськогосподарській ділянці. *Радянська школа*. 1964. № 1. С. 68–72.
396. Нарочна Л. К. Перевірка знань, умінь і навичок учнів з природознавства. *Початкова школа*. 1976. № 8. С. 55–57.
397. Нарочна Л. К. Про використання малюнків на уроках природознавства. *Початкова школа*. 1972. № 9. С. 41–45.
398. Науково-методичні напрями вдосконалення програм. *Початкова школа*. 1981. № 8. С. 33–43.
399. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Пед. думка, 2016. 448 с.
400. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / НАПН України ; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Пед. думка, 2011. 303 с.
401. Національна програма «Діти України» : затв. указом Президента України від 18 січ. 1996 р. № 63/96. *Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96> (дата звернення: 07.03.2019).
402. Нечипоренко К. П. Розвиток інтелектуально-творчих умінь учнів у початкових школах України (друга половина XX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2015. 22 с.
403. Ніколенко Л. Т. Наснага натхненної праці. *Початкова школа*. 1986. № 1. С. 76–77.
404. Ніколенко О. С., Онищук Л. А., Сисоєва С. О. Творчість. Навчально-тематичний план і програми з розвитку творчих можливостей молодших школярів (1–4 класи) для вчителів, керівників загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів та викладачів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів. *Початкова школа*. 1995. № 7. С. 38–40.
405. Нікуліна Г. Д. Резерви підвищення ефективності уроку математики. *Початкова школа*. 1989. № 10. С. 29–32.

406. Нова українська школа : концептуальні засади реформування серед. шк. : схвалено рішенням колегії МОН України 27.10.2016 р. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 05.03.2019).
407. Норкіна О. Ф. Гуманістично-зорієнтовані технології навчання дисциплін природничого циклу в загальноосвітній школі України (кінець XX – початок XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 20 с.
408. Нормативи грошового та матеріального забезпечення учнів та вихованців навчально-виховних закладів : лист М-ва освіти України від 23.02.1994 р. № 1/9-24. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 13/14. С. 16–30.
409. Норми оцінок із співів у 1–4 класах. *Радянська школа*. 1964. № 3. С. 88–91.
410. Норми оцінок успішності учнів з української і російської мов та арифметики у I-IV класах початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР / Упр. шк. М-ва освіти УРСР. Київ : Рад. шк., 1949. 31 с.
411. Норми оцінювання знань, умінь і навичок учнів 1–3 класів. *Початкова школа*. 1980. № 7. С. 62–74.
412. О дальнейшем совершенствовании общего среднего образования молодежи и улучшении условий работы общеобразовательной школы : постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 апр. 1984 г. № 313. *Основные документы о реформе общеобразовательной школы* / сост. В. А. Белоголовский. Киев, 1986. С. 34–43.
413. О мерах по совершенствованию подготовки, повышению квалификации педагогических кадров системы просвещения и профессионально-технического образования и улучшению условий их труда и быта : постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 15 мая 1984 г. *Основные документы о реформе общеобразовательной школы* / сост. В. А. Белоголовский. Киев, 1986. С. 55–61.

414. О мерах повышения качества подготовки учителей для общеобразовательных школ : постановление Совета Министров СССР от 18 авг. 1956 г. № 1163. *Учительская газета*. 1956. 29 авг. (№ 68). С. 1.
415. О номенклатуре должностей, подлежащих замещению специалистами с высшим и средним специальным образованием в учреждениях, организациях, предприятиях системы Министерства просвещения СССР : приказ М-ва просвещения СССР от 21.04.1986 г. № 86. *Початкова школа*. 1990. № 9. С. 43.
416. О повышении заработной платы учителей и других работников народного образования : постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС от 12.04.1984 г. № 318. *Закон прост!* : правовая консультац. служба. URL: <http://www.zakonprost.ru/content/base/86835> (дата обращения: 15.03.2019).
417. О повышении ставок и должностных окладов врачей, учителей и воспитателей детских дошкольных учреждений : постановление Центр. Комитета КПСС, Совета Министров СССР, Всесоюз. центр. совета проф. союзов от 13 июля 1972 г. № 522. *Полное собрание законодательства СССР* : система доступа к базе всех норматив.-прав. актов Союза Совет. Социалист. Респ. URL: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_7851.htm (дата обращения: 07.03.2019).
418. О трудоустройстве учителей начальных классов общеобразовательных школ, высвобождаемых от работы в школе в связи с переводом IV классов на систематическое преподавание основ наук и временным сокращением числа учащихся начальных классов : приказ министра просвещения СССР от 28.08.1970 г. № 699. *Основні документи про школу* / упоряд. Є. О. Березняк. Київ, 1973. С. 22–24.
419. Об изменении норм наполняемости классов и групп : инструкт. письмо М-ва просвещения СССР от 22.05.1985 г. № 33-М. *Основные документы о реформе общеобразовательной школы* / сост. В. А. Белоголовский. Киев, 1986. С. 116-117.

420. Об изменении срока обучения в средних общеобразовательных трудовых политехнических школах с производственным обучением: постановление ЦК КПСС и Совета министров СССР от 10 авг. 1964 г. № 665. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа* : сб. док., 1917–1973 гг. / сост.: А. А. Абакумов и др. Москва, 1974. С. 218.
421. Об организации обучения детей в дошкольных учреждениях за первый класс школы и порядке оплаты труда учителей, привлекаемых к этой работе : письмо М-ва просвещения СССР от 22.02.1985 г. № 15-М. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1985. № 9. С. 4–6.
422. Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании : Закон СССР от 27 нояб. 1985 г. № 3662-XI. URL: <http://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=1831&page=1> (дата обращения: 11.03.2019).
423. Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании : Закон СССР от 19.07.1973 г. № 4536-VIII. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа* : сб. док., 1917–1973 гг. / сост.: А. А. Абакумов и др. Москва, 1974. С. 92.
424. Обучение и развитие / под ред. Л. В. Занкова. Москва : Педагогика, 1975. 440 с.
425. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. Київ : Знання України, 2003. 450 с.
426. Огнев'юк В. О. Осягнення освіти: підсумки ХХ століття. Київ : Навч. кн., 2003. 112 с.
427. Околот М. Є., Саволей О. М. Унаочнення уроків співів. *Радянська школа*. 1965. № 7. С. 33–38.
428. Олійник А., Левшин М. Комп'ютер у початкових класах: зустріч незабаром. *Радянська освіта*. 1988. 10 черв. (№ 47). С. 3.
429. Ольшанська Н. О., Пугачова М. Я. Запровадження нових програм – доцільне. *Радянська школа*. 1964. № 12. С. 43–47.

430. Організація навчально-виховного процесу у початкових класах загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/02 навчальний рік : лист М-ва освіти і науки України від 01.08.2001 № 1/9-271. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2001. № 19. С. 23–32.
431. Організація навчання і виховання шестирічних першокласників у загальноосвітніх школах і дошкільних закладах. *Початкова школа*. 1986. № 8. С. 13–21.
432. Освіта України : інформ.-аналіт. огляд / під заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : НІЧЛАВА, 2001. 224 с.
433. Основні напрямки вдосконалення початкового навчання і виховання в школах УРСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України : доп. заст. міністра освіти УРСР В. М. Курила на респ. наук.-практ. конф. «Шляхи підвищення навчально-виховного процесу у початкових класах загальноосвітніх шкіл Української РСР відповідно до вимог XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України» (1983 р.). *Початкова школа*. 1983. № 7. С. 32–43.
434. Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы : одобрено Пленумом ЦК КПСС 10 апр. и Верхов. Советом СССР 12 апр. 1984 г. *Основные документы о реформе общеобразовательной школы* / сост. В. А. Белоголовский. Киев, 1986. С. 15–34.
435. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании : утв. Законом СССР от 19 июля 1973 г. № 4536-VIII. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа* : сб. док., 1917–1973 гг. / сост.: А. А. Абакумов и др. Москва, 1974. С. 93–104.
436. Оцінювання успішності учнів у 1–4 класах. *Радянська школа*. 1963. № 5. С. 61–64.
437. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941–1961 гг.) / под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина. Москва : Педагогика, 1988. 272 с.

438. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1961–1986) / под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой. З. И. Равкина. Москва : Педагогика, 1987. 416 с.
439. Павленко Н. М. Ігрові прийоми в навчанні першокласників. *Радянська школа*. 1963. № 11. С. 74–78.
440. Палій М., Марчук С. Тести з природознавства. *Початкова школа*. 1995. № 5/6. С. 19–21.
441. Панченко Г. Д., Сарапулова Є. Г. Експериментальна програма курсу «Основи практичної психології». *Початкова школа*. 1996. № 5. С. 8–11.
442. Пастовенський О. В. Оптимізація мережі загальноосвітніх навчальних закладів в умовах регіону (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2009. 20 с.
443. Пащенко В. В. Режим дня учнів в умовах навчання за новими програмами. *Радянська школа*. 1968. № 10. С. 63–67.
444. Педагогическая энциклопедия : в 4 т. Т. 3. Н – См / глав. ред.: И. А. Каиров и др. Москва : Сов. энцикл., 1966. 880 с.
445. Педагогический словарь : в 2 т. Т. 1. А – Н / глав. ред.: И. А. Каиров и др. Москва : Изд-во Акад. пед. наук., 1960. 776 с.
446. Педагогічні читання «З досвіду політехнічного навчання в 1-4 класах» / за ред. В. І. Помагайби. Київ : Рад. шк., 1956. 227 с.
447. Педагогічні читання «З досвіду роботи учителів початкової школи» / підгот.: С. М. Канюка, Т. Ю. Горбунцова, М. Д. Дегтярьова. Київ : Рад. шк., 1954. 135 с.
448. Перебудову школи на рівень сучасних вимог. *Радянська освіта*. 1987. 17 лип. (№ 57). С. 1, 3.
449. Перевертань Г. І. Програма з трудового навчання для 1–2 класів (чотирирічна початкова школа). *Початкова школа*. 1993. № 2. С. 49–52.

450. Перевертень Г. І. Програма з трудового навчання для 1 класу (чотирирічна початкова школа). *Початкова школа*. 1991. № 7. С. 46–47.
451. Перевірка і оцінювання знань, умінь і навичок учнів (1 клас одинадцятирічної школи) : метод. лист : проект. *Початкова школа*. 1987. № 7. С. 18–32.
452. Перелік навчально-наочних посібників та лабораторного обладнання, рекомендованого Міністерством освіти України для використання в середніх загальноосвітніх навчальних закладах в 1999/2000 навчальному році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 17. С. 23–31.
453. Перелік підручників і навчальних посібників, придатних для використання в загальноосвітніх школах України в 1992/1993 навчальному році : дод. № 2 до листа М-ва освіти України від 16.04.1992 р. № 01/372, 398-А, 8-101. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 14. С. 10–32.
454. Перелік підручників і навчальних посібників, придатних для використання в загальноосвітніх школах України в 1995/1996 навчальному році : лист М-ва освіти України від 22.05.1995 р. № 117. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 13. С. 3–12.
455. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти України для використання в середніх закладах освіти в 1998/1999 навчальному році : лист М-ва освіти України від 07.08.1998 р. № 1/9-315. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 17/18. С. 3–49.
456. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття) : монографія. Рівне : РДГУ, 2010. 530 с.
457. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 536–542.
458. Петренко О. Б. Історико-педагогічний наратив як форма репрезентації історії освіти. *Форми репрезентації джерел з історії освіти* (до 20-річчя Державної

- науково- педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського) : зб. матеріалів Всеукр. наук.- практ. семінару, 15 трав. 2019 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2019. С. 19-22.
459. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти в Україні (середина 60-х – початок 80-хх рр. ХХ ст.) : монографія. Київ : Пед. думка, 2013. 304 с.
  460. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти у вітчизняній педагогіці 1964–1984 рр. : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. 405 арк.
  461. Письмова перевірка знань, умінь і навичок з мов. *Початкова школа*. 1971. № 5. С. 87–90.
  462. Письмові творчі роботи учнів 1–3 класів. *Початкова школа*. 1972. № 9. С. 69–72.
  463. Питання початкової освіти на Україні : матеріали респ. пед. читань, присвяч. 40-річчю Великої Жовт. соц. революції / за ред. В. І. Помагайби. Київ : Рад. шк., 1958. 164 с.
  464. Підвищувати ефективність трудового виховання. *Початкова школа*. 1981. № 7. С. 3–6.
  465. Підвищувати рівень початкового навчання. *Початкова школа*. 1980. № 9. С. 3–10.
  466. Підсумкові контрольні роботи за 1981/82 навчальний рік. *Початкова школа*. 1982. № 4. С. 64–79.
  467. Підсумкові контрольні роботи за I півріччя 1980/81 навчального року. *Початкова школа*. 1980. № 12. С. 62–75.
  468. Підсумкові контрольні роботи за рік. *Початкова школа*. 1998. № 4. С. 38–44.
  469. Пічко Н. Ф. Використання програмованого посібника з мови. *Початкова школа*. 1971. № 5. С. 20–25.
  470. Плахотник В. М. Іноземна мова з п'яти років. *Радянська освіта*. 1987. 28 лип. (№ 60). С. 3.

471. Повідомлення щодо випуску видавництвом «Освіта» підручників, навчальних посібників і хрестоматій для загальноосвітніх і спеціальних шкіл та профтехучилищ України на 1992/93 навчальний рік : лист М-ва освіти України від 16.04.1992 р. № 01/372, 398-А, 8-101. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 14. С. 3.
472. Подготовка студентов к работе с учащимися 6-летнего возраста : учеб. пособие / А. Я. Савченко, В. Ф. Олейник, С. Л. Коробко, Н. М. Бирик ; под. ред. А. Я. Савченко. Киев : Высш. шк., 1990. 263 с.
473. Полемічні нотатки з республіканської наради-семінару «Організація педагогічного процесу в новому типі навчально-виховного закладу «школа-дитячий садок». *Початкова школа*. 1989. № 4. С. 73–76.
474. Політехнічне навчання в початковій школі : матеріали респ. наук. конф. з питань політехн. навчання в школах УРСР / відп. ред. В. І. Помагайба. Київ : Рад. шк., 1957. 128 с.
475. Положение о порядке создания и организации работы учреждения «Школа – детский сад» : утв. приказом М-ва просвещения СССР от 7 июня 1985 г. № 108. *Бюллетень нормативных актов Министерства просвещения СССР*. 1985. № 10. С. 25–27.
476. Положение об организации общественно полезного производительного труда учащихся общеобразовательных школ : утв. приказом М-ва просвещения СССР от 11.05.1985 г. № 81. *Основные документы о реформе общеобразовательной школы* / сост. В. А. Белоголовский. Киев, 1986. С. 208-213.
477. Положення про восьмирічну школу : затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 16 серп. 1960 р. № 1337. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 17/18. С. 2–10.
478. Положення про Всесоюзну піонерську організацію імені В. І. Леніна : затв. ЦК ВЛКСМ і Центр. радою Всесоюз. піонер. орг. ім. В. І. Леніна. *Керівні*

матеріали про школу / упоряд.: Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. Київ, 1966. С. 382–391.

479. Положення про групи подовженого перебування учнів при школах системи Міністерства освіти УРСР : наказ М-ва освіти УРСР від 26 груд. 1956 р. № 545. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. 1957. № 2. С. 3–5.*
480. Положення про державну загальноосвітню школу Української РСР : проект альтернативний. *Освіта. 1991. 12 лип. (№ 56-57). С. 3–4.*
481. Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти : затв. наказом М-ва освіти і науки України від 14.12.2000 р. № 588. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 2001. № 1. С. 3–12.*
482. Положення про допоміжні школи для розумово відсталих дітей : затв. М-вом освіти УРСР 20 берез. 1956 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. 1956. № 7. С. 8–16.*
483. Положення про експериментальні класи вирівнювання знань середньої загальноосвітньої школи Української РСР : затв. міністром освіти УРСР М. В. Фоменком 14 серп. 1979 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. 1979. № 20. С. 26–28.*
484. Положення про загальноосвітній інтернатний заклад : затв. наказом М-ва освіти України від 13.05.1993 р. № 138. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1994. № 13/14. С. 31–62.*
485. Положення про загальноосвітній навчальний заклад : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 14.06.2000 р. № 946. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 2001. № 6. С. 3–20.*
486. Положення про індивідуальне навчання в системі загальної середньої освіти : затв. наказом М-ва освіти України від 01.07.1993 р. № 230. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1993. № 20. С. 4–6.*

487. Положення про інтернати початкових, восьмирічних і середніх загальноосвітніх трудових шкіл з виробничим навчанням : затв. міністром освіти УРСР І. Білодідом 30 січ. 1961 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 5. С. 20–22.
488. Положення про інтернати при початкових, семирічних і середніх школах УРСР : затв. міністром освіти УРСР Г. Пінчуком 12 трав. 1951 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1951. № 13. С. 9–11.
489. Положення про Київський спеціальний дитячий будинок музичного та художнього виховання Міністерства освіти УРСР : затв. міністром освіти УРСР Г. Пінчуком 8 черв. 1954 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 12. С. 14–16.
490. Положення про кімнату для уроків трудового навчання 1–3 класів : затв. рішенням колегії М-ва освіти УРСР 26 жовт. 1983 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1983. № 24. С. 7–18.
491. Положення про класи вирівнювання при загальноосвітніх школах Української РСР : затв. наказом М-ва освіти УРСР від 9 верес. 1983 р. № 304. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1983. № 22. С. 26–29.
492. Положення про лісові школи для туберкульозних дітей : затв. Нар. комісаріатом охорони здоров'я УРСР і Нар. комісаріатом освіти УРСР 4 верес. 1944 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1950. № 15. С. 13–16.
493. Положення про логопедичні пункти системи освіти : затв. наказом М-ва освіти України від 13.05.1993 р. № 135. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 20. С. 13–19.
494. Положення про Міністерство освіти Української РСР : затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 4 січ. 1962 р. № 12. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 3. С. 2–5.

495. Положення про навчально-реабілітаційний центр : затв. наказом М-ва освіти України від 28.08.1997 р. № 325. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 5. С. 19–27.
496. Положення про порядок підготовки, експертизи, апробації підручників, навчальних та навчально-методичних посібників : затв. наказом М-ва освіти України від 02.06.1997 р. № 170. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 2. С. 19–25.
497. Положення про початкову, семирічну і середню школу при санаторіях для дітей і підлітків, хворих на кістково-суглобовий туберкульоз. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1950. № 2. С. 17–18.
498. Положення про самооплатні групи по вивченню іноземних мов у початкових класах загальноосвітніх шкіл : затв. заст. міністра освіти УРСР П. Миргородським 1 листоп. 1962 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 23/24. С. 15.
499. Положення про санаторно-лісову школу для дітей, хворих на ревматизм : затв. заст. міністра освіти СРСР 27 берез. 1969 р. і заст. міністра охорони здоров'я СРСР 4 груд. 1969 р. *Основні документи про школу* / упоряд. Е. О. Березняк. Київ, 1973. С. 48–50.
500. Положення про семирічні школи і класи переростків : затв. міністром освіти УРСР Г. Пінчуком 27 січ. 1956 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 3/4. С. 40–43.
501. Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 19 серп. 1993 р. № 660. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 12. С. 3–17.
502. Положення про середню загальноосвітню школу України : проект / розроб. МНО УРСР та НДІ педагогіки УРСР. *Освіта*. 1991. 12 лип. (№ 56-57). С. 1–2.
503. Положення про спеціальні групи подовженого перебування учнів у школах міст Києва, Севастополя та обласних центрів Української РСР : затв. М-вом

освіти УРСР 12 берез. 1956 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 7. С. 3–4.

504. Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школу, клас) України для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку : затв. наказом М-ва освіти України від 13.05.1993 р. № 136. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 22. С. 18–30.
505. Положення про фонди загального обов'язкового навчання в школах Української РСР : затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 25 лист. 1959 р. № 1818. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 2. С. 25–26.
506. Положення про школи (класи) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів : дод. до наказу М-ва освіти УРСР від 21.05.1986 р. № 164. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1986. № 13. С. 4–21.
507. Положення про школи для глухонімих : затв. заст. Міністра освіти УРСР Т. Петрусенком 2 лют. 1956 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 5. С. 9–16.
508. Положення про школи для сліпих : затв. заст. Міністра освіти УРСР Т. Петрусенком 11 лют. 1956 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 5. С. 16–23.
509. Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР : затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 15 черв. 1957 р. № 615. *Керівні матеріали про школу / упоряд.: Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. Київ, 1966. С. 150–162.*
510. Положення про школу з подовженим днем : затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 16 серп. 1960 р. № 1338. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 17/18. С. 26–34.
511. Помагайба В. І. Нові вимоги до форм і методів навчання. *Радянська школа*. 1961. № 2. С. 19–25.

512. Помагайба В. І. Початкове навчання на новому етапі розвитку середньої освіти. *Радянська школа*. 1968. № 6. С. 15–23.
513. Помагайба В. І. Про структуру уроку у восьмирічній школі. *Радянська школа*. 1960. № 8. С. 30–38.
514. Пономаренок П. Г. Дидактичний посібник з математики. *Початкова школа*. 1975. № 4. С. 43–44.
515. Попова О. В. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ столітті : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2001. 39 с.
516. Порядок надання послуг з харчування учнів у професійно-технічних училищах та середніх навчальних закладах, операції з надання яких звільняються від оподаткування податком на додану вартість : затв. постановою колегії М-ва освіти України від 3 лист. 1997 р. № 1200. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 1. С. 4–8.
517. Потоцька Г. Ф., Семенов І. П., Наливків Ю. В. Ігрова форма засвоєння природознавчого матеріалу. *Початкова школа*. 1979. № 1. С. 34–37.
518. Пояснювальна записка до навчального плану початкової, семирічної і середньої школи. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 15. С. 8.
519. Правила для учнів. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1985. № 17. С. 4–7.
520. Правила для учнів середньої загальноосвітньої школи Української РСР : затв. колегією М-ва освіти УРСР 11 жовт. 1972 р. *Основні документи про школу* / упоряд. Є. О. Березняк. Київ, 1973. С. 101–102.
521. Правила приєма дітей шестилітнього віку в 1 клас загальноосвітньої школи : утв. приказом М-ва просвіти СРСР від 25.01.1985 г. № 13. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1985. № 13. С. 3–6.

522. Правила прийому учнів до вечірніх (змінних) і заочних загальноосвітніх шкіл Української РСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1965. № 8. С. 11-12.
523. Правила прийому учнів до шкіл робітничої і сільської молоді Української РСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 14. С. 7–8.
524. Предик А. А. Проблема оцінювання навчальної діяльності учнів початкової школи в Україні (50-ті – 90-ті роки ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2009. 220 арк.
525. Примірний програма для самоосвіти вчителів початкових класів Української РСР : (підгот. Центр. ін-том удосконалення вчителів). *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1968. № 5/6. С. 3–61.
526. Приходько Ю. О. Як організувати спілкування дітей в освітньо-виховному закладі «школа-дитячий садок». *Початкова школа*. 1989. № 4. С. 45–47.
527. Про безплатний проїзд школярів, які проживають в сільській місцевості : наказ М-ва освіти УРСР від 18 серп. 1965 р. № 173. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1965. № 20. С. 18.
528. Про введення спільного навчання в школах Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 16 лип. 1954 р. № 332. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 15. С. 12-13.
529. Про видання інститутами удосконалення вчителів збірників і брошур про передовий педагогічний досвід : наказ М-ва освіти УРСР від 9 квіт. 1958 р. № 46. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 9. С. 15–17.
530. Про відкриття підготовчих класів загальноосвітньої школи та організацію роботи в них : наказ М-ва освіти УРСР від 15 лип. 1977 р. № 133. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1977. № 16. С. 12–15.

531. Про відкриття підготовчих класів : лист М-ва освіти СРСР та М-ва фінансів СРСР від 10 черв. 1977 р. № 40-М. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1977. № 17. С. 3.
532. Про відкриття при масових школах класів охорони зору : лист М-ва освіти УРСР від 03.03.1959 р. № 07-9-в. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1959. № 4. С. 26.
533. Про впровадження навчання з основ дизайну у закладах народної освіти : наказ М-ва нар. освіти УРСР від 30.06.1989 р. і М-ва вищ. та серед. спец. освіти УРСР від 07.07.1989 р. № 128/178. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти Української РСР*. 1989. № 21. С. 9–11.
534. Про грубі порушення чинного законодавства в реалізації права громадян на загальну середню освіти : наказ М-ва освіти України від 17.05.1995 р. № 138. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 11. С. 26–29.
535. Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовка їх до праці. *Основні документи про школу* / упоряд. Є. О. Березняк. Київ, 1982. С. 48–54.
536. Про дальше розвантаження учнів загальноосвітніх шкіл УРСР від навчальних занять : наказ М-ва освіти УРСР від 12.12.1957 р. № 491. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 1. С. 3.
537. Про державну національну програму «Освіта» (Україна ХХІ століття) : доповідна записка про стан виконання постанови Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 6. С. 5–26.
538. Про додаткові заходи на виконання Закону «Про мови в Українській РСР» в системі М-ва освіти України. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 19. С. 3–9.
539. Про додаткові заходи по подоланню формалізму в оцінці результатів праці вчителів і учнів. *Радянська освіта*. 1981. 28 жовт. (№ 86). С. 1.

540. Про досвід роботи С. О. Логачевської. *Початкова школа*. 1989. № 12. С. 31–32.
541. Про екзамени, переведення та випуск учнів загальноосвітніх шкіл у 1982/83 навчальному році. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1983. № 2. С. 3–6.
542. Про єдині вимоги до усної і писемної мови учнів, до проведення письмових робіт і перевірки зошитів : метод. лист М-ва освіти УРСР від 09.10.1981 р. № 7/6-676. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1981. № 21. С. 3–16.
543. Про забезпечення шкіл республіки навчально-наочним приладдям, обладнанням та інструментом : наказ М-ва освіти УРСР від 29 квіт. 1963 р. № 42. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 11. С. 4–6.
544. Про завершення 1981/82 навчального року в загальноосвітніх школах Української РСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1982. № 5. С. 3–5.
545. Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і про подальший розвиток загальноосвітньої школи : постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 7 лип. 1972 р. № 326. *Основні документи про школу / упоряд. Є. О. Березняк*. Київ, 1973. С. 21–24.
546. Про загальноосвітні школи-інтернати, дитячі будинки та інші інтернатні заклади : наказ міністра освіти УРСР від 15.03.1984 р. № 74. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1984. № 20. С. 18–28.
547. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV. *Початкова школа*. 1999. № 8. С. 1–11.
548. Про закінчення 2000/2001 навчального року та проведення державної підсумкової атестації у загальноосвітніх навчальних закладах : лист М-ва освіти і науки від 30.01.2001 р. № 1/9-32. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2001. № 3/4. С. 3–5.

549. Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР : постанова колегії М-ва освіти УРСР від 15 жовт. 1969 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1970. № 1. С. 12–23.
550. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи Української РСР : постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 8 груд. 1966 р. № 900. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1967. № 1. С. 2–13.
551. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1966. № 23. С. 2–13.
552. Про заходи до поліпшення роботи восьмирічних шкіл. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 11. С. 21–23.
553. Про заходи по виконанню постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 лип. 1984 р. № 281 «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» : наказ міністра освіти УРСР від 08.08.1984 р. № 265. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1985. № 2. С. 3–24.
554. Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР : постанова Ради Міністрів УРСР від 2 листоп. 1978 р. № 518. *Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78-п?lang=uk> (дата звернення: 12.03.2019).
555. Про заходи поліпшення харчування учнів молоком : лист М-ва освіти Української РСР від 14.01.1967 р. № 18–25. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1967. № 4. С. 13–14.
556. Про заходи розвитку шкіл-інтернатів у 1959–1965 рр. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1959. № 13. С. 2–3.

557. Про здійснення рекомендацій Міністерства освіти УРСР та республіканського Комітету профспілки в справі організації соціалістичного змагання по підготовці шкіл до 1958/59 навчального року : лист М-ва освіти Української РСР від 23 черв. 1958 р. № 01/31. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 14. С. 19–22.
558. Про зміни та доповнення до листа Міносвіти від 13.05.1996 р № 1/9-201 : лист М-ва освіти України від 09.08.96 № 1/9-334. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 23. С. 23–24.
559. Про зміну строків тривалості весняних канікул і закінчення навчальних занять в початкових, семирічних і середніх школах УРСР : наказ М-ва освіти УРСР від 8 груд. 1954 р. № 534. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 22. С. 19–20.
560. Про зміцнення дисципліни в школах Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 14 груд. 1955 р. № 438. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 24. С. 2–6.
561. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР : Закон Української РСР від 17 квіт. 1959 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1959. № 8. С. 2–14.
562. Про ініціативу органів народної освіти, комсомольських організацій Кримської області по навчанню молоді, яка не має початкової освіти : спільна постанова колегії М-ва освіти УРСР та бюро ЦК ЛКСМУ від 29 груд. 1960 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 3. С. 2–4.
563. Про комплектування класів загальноосвітніх шкіл учнями : лист М-ва освіти УРСР від 16 квіт. 1957 р. № 41-01/№18-35/568. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1957. № 6/7. С. 45–46.
564. Про корективи до навчальних програм для початкових класів та з української літератури 8–9 класів загальноосвітніх шкіл на 1978/79 навчальний рік : лист

М-ва освіти УРСР від 20.06.1978 р. № 7/6-408. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1978. № 14. С. 3–7.

565. Про масову експериментальну перевірку нових навчальних планів, програм і підручників для I–III класів у школах Павлоградського району Дніпропетровської області, Калуського району Івано-Франківської області : наказ М-ва освіти УРСР від 18 квіт. 1967 р. № 88. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1967. № 9. С. 6–7.
566. Про мови в Українській РСР : Закон УРСР від 28.10.1989 р. № 8312-XI. *Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (дата звернення: 13.03.2019).
567. Про навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 1999/2000 навчальний рік : лист М-ва освіти України від 04.05.1999 р. № 1/9-191. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 11. С. 31–32.
568. Про навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2000/01 навчальний рік : лист М-ва освіти і науки України від 17.01.2000 р. № 1/9-1. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2000. № 7. С. 31–32.
569. Про навчальні плани загальноосвітніх навчально-виховних закладів на 1995/96 навчальний рік : лист М-ва освіти України від 26 квіт. 1995 р. № 1/9-142. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 10. С. 31–32.
570. Про навчальні плани, програми і підручники для восьмирічних і середніх шкіл на 1964/65 навчальний рік : лист М-ва освіти УРСР від 19 серп. 1964 р. № 19/VIII. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1964. № 15/16. С. 3–11.
571. Про навчальні програми на 1992/1993 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і

- гімназій : лист М-ва освіти України від 07.07.1992 р. № 3/2-26-123. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 15/16. С. 32–34.
572. Про наслідки експериментальної перевірки нових програм для перших класів у школах Павлоградського району Дніпропетровської області і Калуського району Івано-Франківської області : постанова колегії М-ва освіти УРСР від 11 жовт. 1968 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1968. № 23. С. 22–29.
573. Про невідкладні заходи по запобіганню дитячому дорожньо-транспортному травматизму : наказ М-ва освіти України і М-ва внутр. справ України від 25 груд. 1992 р. № 226/733. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 11. С. 18–22.
574. Про недоліки в обліку та охопленні загальним обов'язковим навчанням дітей семирічного віку : наказ М-ва освіти УРСР від 5 жовт. 1963 р. № 143. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 20. С. 5.
575. Про недоліки у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах : лист М-ва освіти України від 22.07.1993 р. № 1/9-104. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 19. С. 7–9.
576. Про незадовільну роботу груп подовженого перебування учнів у школах м. Запоріжжя : наказ М-ва освіти УРСР від 30 січ. 1960 р. № 18. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 5. С. 6–8.
577. Про нормативи граничної наповнюваності класів, груп, гуртків та нормативи поділу класів на групи при вивченні окремих предметів у середніх закладах освіти : наказ М-ва освіти України від 10.09.1997 р. № 341. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 22. С. 24–28.
578. Про ознайомлення учнів, студентів педагогічних навчальних закладів з проектами Програми і статутом Комуністичної партії Радянського Союзу :

лист М-ва освіти УРСР від 30 серп. 1961 р. № 46-р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 16. С. 22–23.

579. Про організаторську роботу органів управління освітою, керівників середніх закладів освіти щодо забезпечення здобуття учнівською молоддю обов'язкової повної загальної середньої освіти : наказ М-ва освіти України від 24.10.1996 р. № 338. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 23. С. 26–29.
580. Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. № 473 «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» : постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 10 черв. 1983 р. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/Постанова_ЦК_КПУ_і_Ради_міністрів_УРСР_від_10_червня_1983_р.#cite_note-1 (дата звернення: 12.03.2019).
581. Про організацію груп подовженого перебування учнів у школі : наказ М-ва освіти УРСР від 12 берез. 1956 р. № 131. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 7. С. 2.
582. Про організацію експериментальних класів вирівнювання знань у Донецькій області : рішення колегії М-ва освіти УРСР від 9 лип. 1975 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1975. № 19. С. 25–26.
583. Про організацію і проведення суспільно корисної праці учнів шкіл Української РСР : лист М-ва освіти УРСР від 27 квіт. 1956 р. № 07/98И. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 10. С. 14–19.
584. Про організацію індивідуального навчання у загальноосвітніх навчальних закладах : лист М-ва освіти України від 20.09.1999 р. № 1/9-371. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 19. С. 27–28.
585. Про організацію навчально-виховного процесу у початкових класах загальноосвітніх навчальних закладів : лист М-ва освіти України від

21.04.1999 р. № 1/9-171. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 11. С. 20–25.

586. Про організацію навчально-виховної роботи у дослідних восьмирічних школах : метод. лист М-ва освіти УРСР від 10.11.1958 р. № 07. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 23. С. 20–31.
587. Про організацію навчальної роботи з іноземної мови в школах з викладанням окремих предметів у старших класах іноземною мовою : наказ М-ва освіти УРСР від 13 квіт. 1957 р. № 164. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1957. № 8. С. 16–17.
588. Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі : постанова Ради нар. комісарів СРСР і Центр. комітету ВКП(б) від 3 верес. 1935 р. *Збірник наказів народного комісаріату освіти УСРР*. 1935. № 25. С. 2-4.
589. Про організацію підвозу дітей до шкіл, віддалених від місця проживання учнів : лист М-ва освіти УРСР від 17 груд. 1953 р. № 65-р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 1. С. 23.
590. Про організацію шкіл-інтернатів в Українській РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 7 лип. 1956 р. № 306. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 15. С. 15–16.
591. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 12.03.2019).
592. Про освіту : Закон України від 23.03.1996 р. № 100/96-ВР. *ЛИГА:ЗАКОН*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z960100.html (дата звернення: 12.03.2019).
593. Про освіту : Закон УРСР від 23 трав. 1991 р. № 1060-XII. *Радянська школа*. 1991. № 9. С. 5–19.

594. Про переведення в порядку досліду учнів початкових класів ряду загальноосвітніх шкіл на п'ятиденний навчальний тиждень і введення навчання дітей з 6-річного віку : постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 січ. 1981 р. № 119. *ЛИГА:ЗАКОН*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP810119.html (дата звернення: 12.03.2019).
595. Про перевідні і випускні экзамени та экзамени на атестат зрілості в школах УРСР у 1954/55 навчальному році. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 9. С. 3–5.
596. Про передачу у відання Міністерства освіти УРСР загальноосвітніх шкіл Міністерства шляхів, розташованих на території Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 29 груд. 1960 р. № 224. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 3. С. 9–10.
597. Про перелік захворювань дітей шкільного віку, при яких необхідна організація індивідуального навчання на дому : лист М-ва освіти Української РСР від 23.09.1969 р. № 20-195, 133-08. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1969. № 22. С. 3–7.
598. Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 16 лют. 1978 р. № 25. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1978. № 9. С. 5–11.
599. Про підвищення заробітної плати працівникам освіти : наказ М-ва освіти УРСР від 15 жовт. 1964 р. № 185. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1964. № 21/22. С. 2–42.
600. Про підвищення заробітної плати та пенсій учителям початкових, семирічних і середніх шкіл : постанова Ради Міністрів СРСР і Центр. комітету ВКП(б) від 10 лют. 1948 р. *Керівні матеріали про школу* / упоряд.: Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. Київ, 1966. С. 121–124.

601. Про підготовку закладів освіти до нового 1997/1998 навчального року : рішення колегії М-ва освіти України від 12.08.1997 р № 16/2-5. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 19. С. 3-8.
602. Про підготовку і перепідготовку педагогічних кадрів у зв'язку з переходом шкіл на нові навчальні плани і програми : наказ ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС від 14 квіт. 1967 р. № 80. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1967. № 8. С. 11–13.
603. Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл Української РСР до нового, 1956/57 навчального року : наказ М-ва освіти УРСР від 13 квіт. 1956 р. № 167. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 9. С. 12–14.
604. Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл Української РСР до нового, 1957/58 навчального року : наказ М-ва освіти УРСР від 18 лют. 1957 р. № 60. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1957. № 3. С. 2–6.
605. Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл Української РСР до нового, 1958/59 навчального року : наказ М-ва освіти УРСР від 30 січ. 1958 р. № 17. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 4. С. 2–5.
606. Про підготовку шкіл і дитячих установ УРСР до нового 1961/62 навчального року : наказ М-ва освіти УРСР від 3 лют. 1962 р. № 45. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 4. С. 2–8.
607. Про підсумки 2000/2001 навчального року та завдання на новий навчальний рік : рішення колегії М-ва освіти і науки України від 16.08.2001 р. № 9/1-3. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2001. № 20. С. 3–12.
608. Про підсумки 2001/2002 навчального року та завдання на новий навчальний рік : рішення колегії М-ва освіти і науки України від 16.08.2002 р. № 8/2-2. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2002. № 20. С. 3–15.

609. Про підсумки виконання плану і місцевого бюджету за 1968 рік та заходи до виконання плану і бюджету в 1969 році : постанова колегії М-ва освіти УРСР від 25 квіт. 1969 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1969. № 12. С. 23–27.
610. Про підсумки експериментального навчання англійської мови в 1–4 класах середньої школи № 29 м. Полтави : рішення колегії М-ва освіти УРСР від 13 черв. 1979 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1979. № 17. С. 29–30.
611. Про підсумки експериментального навчання дітей у класах вирівнювання при загальноосвітніх школах у 1982/83 навчальному році : наказ М-ва освіти УРСР від 9 верес. 1983 р. № 304. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1983. № 22. С. 17–19.
612. Про підсумки експериментальної роботи по навчанню слабовстигаючих учнів у класах вирівнювання знань : рішення колегії М-ва освіти УРСР від 13 квіт. 1979 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1979. № 10. С. 3–4.
613. Про підсумки роботи I–III класів шкіл Української РСР, що працювали за новими програмами й підручниками у 1970/71 навчальному році : лист М-ва освіти УРСР від 15 верес. 1971 р. № 7–545. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1971. № 21. С. 3–22.
614. Про підсумки роботи шкіл Української РСР за 1955/56 навчальний рік і завдання шкіл, відділів народної освіти та інститутів удосконалення вчителів на 1956/57 навчальний рік : наказ М-ва освіти УРСР від 13 жовт. 1956 р. № 465. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 21. С. 2–9.
615. Про підсумки роботи шкіл Української РСР за 1956/57 навчальний рік і завдання шкіл, відділів народної освіти та інститутів удосконалення вчителів на 1957/58 навчальний рік : наказ М-ва освіти УРСР від 21 серп. 1957 р.

№ 353. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1957. № 16. С. 5–11.

616. Про планування сітки шкіл Української РСР на 1965/66 навчальний рік : інстр. вказівки : лист М-ва освіти УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1965. № 8. С. 5–10.
617. Про поліпшення атеїстичного виховання в школах, педагогічних навчальних закладах і установах системи народної освіти : лист М-ва освіти УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 11. С. 21–22.
618. Про поліпшення вивчення іноземних мов у школах і педагогічних навчальних закладах УРСР : наказ М-ва освіти УРСР від 5 серп. 1961 р. № 172. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 16. С. 10–16.
619. Про поліпшення житлово-побутових умов учителів шкіл сільської місцевості Української РСР : постанова Ради Міністрів УРСР від 18 черв. 1964 р. *Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. 1964. № 6. С. 31–35.
620. Про поліпшення навчально-виховної роботи в загальноосвітніх та професійно-технічних закладах і завдання щодо реалізації рекомендацій парламентських слухань «Про стан освіти в Україні» : рішення колегії М-ва освіти України від 28.03.1995 р. № 3/1. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 10. С. 3–9.
621. Про поліпшення організації підготовки і видання книг і навчально-методичної літератури для закладів освіти України : наказ М-ва освіти України від 19.10.1992 р. № 155. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 23. С. 3–5.
622. Про порушення вимог Статуту школи щодо навантаження учнів домашніми завданнями : наказ М-ва освіти УРСР від 31 січ. 1978 р. № 12. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1978. № 5. С. 3–5.

623. Про порушення порядку комплектування класів учнями : лист М-ва освіти УРСР від 6 лют. 1958 р. № 18–35/150. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 5. С. 8.
624. Про порядок організації індивідуального навчання на дому хворих дітей шкільного віку : роз'яснення М-ва освіти УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 22. С. 14.
625. Про порядок прийому учнів до школи та комплектування шкіл і класів учнями : наказ заст. Наркома освіти УСРР т. Дитюка від 03.05.1936 р. *Збірник наказів народного комісаріату УСРР*. 1936. № 14. С. 5–8.
626. Про порядок проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів : лист М-ва освіти України від 07.03.2001 № 1/9-97. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2001. № 6. С. 26–30.
627. Про порядок продажу учнівських зошитів : лист М-ва освіти УРСР, М-ва культури УРСР, Укоопспілки. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 8. С. 13.
628. Про порядок роботи шкіл в суботу і в передсвяткові дні : лист М-ва освіти УРСР від 13 квіт. 1956 р. № 20–89/у. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 9. С. 22.
629. Про початок 1997/98 навчального року в закладах освіти України : рішення колегії М-ва освіти України від 24.09.1997 р. № 19/4-5. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 22. С. 3–8.
630. Про початок 1998/99 навчального року в навчальних закладах України : рішення колегії М-ва освіти України від 23.09.1998 р. № 11/3-4. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 24. С. 3–8.
631. Про правила для учнів I–IV, V–VIII, IX–XI класів загальноосвітніх шкіл Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 11 лют. 1961 р. № 21. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 9. С. 2–4.

632. Про прийом дітей 7 років до школи : постанова РНК СРСР від 8 верес. 1943 р. № 964. *Постанови партії та уряду про школу* / упоряд. О. Г.Сивець. Київ ; Харків, 1947. С. 73.
633. Про прийом дітей до 1 класу загальноосвітніх навчальних закладів : наказ М-ва освіти і науки України від 06.05.2001 р. № 365. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2001. № 11. С. 29–30.
634. Про прийом учнів на навчання до перших класів загальноосвітніх шкіл за місцем проживання, гімназій, ліцеїв та спеціалізованих шкіл : лист М-ва освіти України від 10.06.1994 р. № 1/9-39. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 17/18. С. 52–53.
635. Про проведення державної підсумкової атестації учнів 3(4) класів у 2001 році : лист М-ва освіти і науки України від 13.03.2001 р. № 1/9–104. *Початкова школа*. 2001. № 4. С. 3.
636. Про проведення закритого конкурсу на створення нових підручників для шкіл Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 15 черв. 1967 р. № 141/105. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1967. № 12. С. 8–11.
637. Про проведення конкурсів на створення нових підручників, навчальних посібників і програм для загальноосвітніх шкіл та педагогічних навчальних закладів республіки : постанова колегій М-ва нар. освіти УРСР від 19.06.1991 р. № 6/40-р, М-ва вищ. і серед. спец. освіти УРСР від 26.06.1991 р. № 7–3/210, Держ. комітету УРСР по пресі від 12.06.1991 р. № 3/п.5, Президії Акад. наук УРСР від 26.06.1991 р. № 193. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти України*. 1991. № 21. С. 3–15.
638. Про проведення районних (міських) учительських нарад у січні 1955 року : наказ М-ва освіти УРСР від 4 груд. 1954 р. № 531. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 22. С. 18–19.
639. Про реалізацію Комплексного плану заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999–2005 роках : наказ М-ва

освіти і науки України від 17.05.2000 р. № 141. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2000. № 11. С. 7–8.

640. Про роботу в підготовчих класах. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1978. № 4. С. 28–31.
641. Про роботу початкових класів загальноосвітніх шкіл республіки щодо підвищення якості навчання, комуністичного виховання і розвитку учнів : наказ М-ва освіти УРСР від 10 берез. 1983 р. № 61. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1983. № 7. С. 3–9.
642. Про розвиток мережі шкіл і груп з продовженим днем та більш раціональне використання коштів на їх утримання : наказ М-ва освіти УРСР від 16 жовт. 1963 р. № 150. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 23/24. С. 14–17.
643. Про розширення в Українській РСР сітки середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл і шкіл-інтернатів з виробничим навчанням з викладанням ряду предметів у старших класах іноземною мовою : наказ М-ва освіти УРСР від 20 серп. 1959 р. № 108. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1959. № 17. С. 13–16.
644. Про серйозні недоліки в комплектуванні початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР учнями : наказ М-ва освіти УРСР від 8 лют. 1955 р. № 42. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 5. С. 7.
645. Про скасування викладання іноземної мови в III і IV класах семирічних та середніх шкіл Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 6 жовт. 1953 р. № 525. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1953. № 20. С. 18.
646. Про соціально-економічне становище в галузі та заходи щодо його стабілізації : рішення колегії М-ва освіти України від 24.02.1999 р. № 3/3-11. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 11. С. 3–6.

647. Про стан використання парт у школах : лист М-ва освіти УРСР від 12 верес. 1955 р. № 335/у. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 17. С. 5.
648. Про стан дошкільної, позашкільної, загальної середньої, професійно-технічної освіти в 1997 році та завдання щодо її розвитку : рішення колегії М-ва освіти України від 18.03.1998 р. № 3/1-3. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 9. С. 3–10.
649. Про стан і заходи дальшого розвитку педагогічної науки в Українській РСР : роз'яснення до постанови ЦК КП України від 13 лип. 1959 р. *Керівні матеріали про школу*. Київ, 1962. С. 258–266.
650. Про стан і заходи щодо поліпшення підготовки вчителів початкових класів у світлі завдань здійснення реформи загальноосвітньої і професійної школи : рішення колегії М-ва освіти УРСР від 29.01.1986 р. № 1/3. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1986. № 11. С. 28–31.
651. Про стан комплектування класів учнями в школах Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 4 жовт. 1961 р. № 208. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 21. С. 5-6.
652. Про стан навчально-виховної роботи в школах і групах з продовженим днем Кримської, Чернігівської та інших областей: наказ М-ва освіти УРСР від 10 берез. 1962 р. № 81. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 7. С. 11–13.
653. Про стан навчально-виховної роботи закладів освіти та завдання з реалізації державної національної програми «Освіта» : рішення колегії М-ва освіти України від 16.03.1994 р. № 22/1. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 11. С. 3–20.
654. Про стан освіти в Україні та головні напрями її розвитку на зламі століть : рішення колегії М-ва освіти України від 17.03.1999 р. № 4/1–4. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 10. С. 2–11.

655. Про стан освіти в Україні та завдання щодо її розвитку в 1997 році : рішення колегії М-ва освіти України 14.01.97 р. № 1/1. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 5. С. 28–32.
656. Про стан реалізації статті 35 Закону України «Про освіту» : лист М-ва освіти України від 26.04.1999 р. № 1/9-179. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 11. С. 16–18.
657. Про стан та заходи організації підвищення кваліфікації та перепідготовки учительських кадрів на сучасному етапі : рішення колегії М-ва освіти України від 25.08.93 р. № 15/1. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 22. С. 3–10.
658. Про стан та заходи щодо фінансового забезпечення освітянської галузі : рішення колегії М-ва освіти України від 19.02.1997 р. № 2/1. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 7. С. 3–5.
659. Про Статут середньої загальноосвітньої школи : наказ М-ва освіти УРСР від 28 верес. 1970 р. № 199. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1970. № 22. С. 3–19.
660. Про створення і порядок використання спеціальних коштів всеобуча в школах УРСР : лист М-ва освіти УРСР від 3 трав. 1951 р. № 18-07. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1951. № 13. С. 11–12.
661. Про структуру і типові плани спеціальних шкіл, шкіл-інтернатів з особливим режимом : витяг з наказу по М-ву освіти Укр. РСР від 26 верес. 1969 р. № 227. *Основні документи про школу* / упоряд. Е. О. Березняк. Київ, 1973. С. 121–122.
662. Про Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 1998/1999 навчальний рік : наказ міністра освіти України від 3 квіт. 1998 р. № 131. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 10. С. 14–27.
663. Про Типові навчальні плани початкової школи з українською мовою та мовами навчання національних меншин : наказ М-ва освіти і науки України

від 28.04.2001 р. № 96. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2001. № 6. С. 20–21.

664. Про тривалість уроків у початкових класах : лист М-ва освіти України від 27.10.1999 р. № 1/9–419. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 23. С. 27.
665. Про хід виконання Комплексного плану заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999–2012 роках, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 берез. 1999 р. № 348 : наказ М-ва освіти і науки України 03.04.2001 р. № 171. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2001. № 11. С. 17–26.
666. Про хід виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 11 лип. 1961 р. № 980 «Про поліпшення вивчення іноземних мов в Українській РСР» : наказ М-ва освіти УРСР від 24 лист. 1962 р. № 198. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 23/24. С. 32–35.
667. Про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24.11.1977 р. № 1029 «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» : лист М-ва освіти УРСР від 28.12.1979 р. № 6ін/419, Держкомвидаву УРСР від 28.12.1979 р. № 08-474, Укооспілки від 28.12.1979 р. № 11-10/256. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1980. № 7. С. 9–11.
668. Про часткову зміну вимог до навчання учнів письма та використання автоматичних ручок у початкових класах : постанова колегії М-ва освіти УРСР від 14 січ. 1970 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1970. № 10. С. 11–12.
669. Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах Української РСР : постанова колегії М-ва освіти УРСР від 27 трав. 1966 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1966. № 12. С. 2–6.

670. Проблеми сучасного уроку / Від. початкового навчання НДІ педагогіки УРСР. *Початкова школа*. 1977. № 2. С. 1–7.
671. Програма «Шкільний автобус» : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16 січ. 2003 р. № 31. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/5242/ (дата звернення: 11.03.2019).
672. Програма з математики для 1–3 (1–4)-х класів середньої загальноосвітньої школи : лист М-ва освіти України від 19.06.1995 р. № 6/2–193. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 16. С. 3–17.
673. Програма з народознавства для 1–11-х класів : проект / уклад.: В. О. Сергійчук, С. Н. Кириленко. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 24. С. 3–15.
674. Програма з основ безпеки життєдіяльності для загальноосвітніх навчальних закладів України : лист М-ва освіти України від 29.09.1999 р. № 1/9–383. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 22. С. 3–30.
675. Програма з російської мови для 1 класу загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. *Початкова школа*. 1980. № 2. С. 75–76.
676. Програма з російської мови для 1 класу шкіл з українською мовою навчання. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1980. № 3. С. 29–32.
677. Програма інтегративного курсу «Основи валеології та медичних знань» : (1–10-ті кл., 332 години) : лист М-ва освіти України від 26.07.1994 р. № 3/12–199. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 17/18. С. 3–49.
678. Програма середньої загальноосвітньої школи. Музика 1–4 класи. *Початкова школа*. 1989. № 8. С. 45–61.
679. Програми восьмирічної школи на 1959/60 навчальний рік. I–IV класи : проект. Київ : Рад. шк., 1959. 307 с.
680. Програми восьмирічної школи на 1960/61 навчальний рік. I–IV класи. Київ : Рад. шк., 1960. 368 с.
681. Програми восьмирічної школи. 1 клас. Київ : Рад. шк., 1964. 75 с.

- 682. Програми восьмирічної школи. 1 клас. Київ : Рад. шк., 1969. 74 с.
- 683. Програми восьмирічної школи. 1 клас. Київ : Рад. шк., 1971. 75 с.
- 684. Програми восьмирічної школи. 1–3 класи. Київ : Рад. шк., 1973. 157 с.
- 685. Програми восьмирічної школи. 1–3 класи. Київ : Рад. шк., 1976. 176 с.
- 686. Програми восьмирічної школи. 2 клас. Київ : Рад. шк., 1971. 113 с.
- 687. Програми восьмирічної школи. 3 клас. Київ : Рад. шк., 1971. 137 с.
- 688. Програми восьмирічної школи. 4 клас. Київ : Рад. шк., 1965. 73 с.
- 689. Програми восьмирічної школи. Початкові класи. Київ : Рад. шк., 1968. 180 с.
- 690. Програми для загальноосвітніх шкіл. Охорона життя і здоров'я учнів. 1–11 класи. Київ : Перун, 1996. 45 с.
- 691. Програми для підготовчих класів загальноосвітніх шкіл : проект. Київ : Рад. шк., 1977. 197 с.
- 692. Програми початкової школи на 1955/56 навчальний рік. Ручна праця. Київ : Рад. шк., 1955. 21 с.
- 693. Програми початкової школи. Київ : Рад. шк., 1954. 218 с.
- 694. Програми початкової школи. Київ : Рад. шк., 1955. 218 с.
- 695. Програми початкової школи. Київ : Рад. шк., 1957. 196 с.
- 696. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–3 класи / М-во нар. освіти УРСР, Голов. навч.-метод. упр. заг. серед. освіти. Київ : Рад. шк., 1990. 176 с.
- 697. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–3 класи / М-во освіти України, Голов. упр. шк. Київ, 1992. 240 с.
- 698. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–3 класи / М-во освіти УРСР, Упр. шк. Київ : Рад. шк., 1985. 261 с.
- 699. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–3 класи. Київ : Рад. шк., 1983. 261 с.
- 700. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–4 (1–3) класи / М-во освіти України, Голов. упр. заг. серед. освіти. Київ : Бліц, 1997. 206 с.
- 701. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–4 (1–3) класи / М-во освіти України. Київ : Освіта, 1994. 255 с.

702. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи / М-во освіти УРСР, Голов. упр. шк. Київ : Рад. шк., 1986. 225 с.
703. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи / М-во нар. освіти УРСР, Голов. навч.-метод. упр. заг. серед. освіти. Київ : Рад. шк., 1990. 208 с.
704. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. Київ : Освіта, 1992. 272 с.
705. Програми середньої загальноосвітньої школи : основи дизайну: 2–11 кл. / М-во нар. освіти УРСР, НДІ педагогіки УРСР. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти Української РСР*. 1989. № 24. С. 3–15.
706. Програми чотирирічної початкової школи (до серпневих конференцій учителів). *Початкова школа*. 1986. № 5. С. 16–34.
707. Программы для подготовительных классов школ с венгерским и молдавскими языками обучения. Київ : Рад. шк., 1973. 75 с.
708. Програмно-методичні вказівки про проведення занять у самооплатних групах по вивченню іноземних мов у початкових класах загальноосвітніх шкіл. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 17. С. 7–11.
709. Прокоп І. С. Розвиток виховних цілей навчання у дидактиці загальноосвітньої школи (друга половина XX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 20 с.
710. Проценко Т. Г. Основи інформатики і обчислювальної техніки. Програма (1–3 класи). *Початкова школа*. 1996. № 7. С. 24–25.
711. Пустовіт О. В. Авторська програма курсу «Вступ до музичного мистецтва». *Початкова школа*. 1995. № 8. С. 30.
712. Пушкарьова Т. О. Концептуальні засади Комплексної програми розвитку дітей «Росток». *Початкова школа*. 1998. № 11. С. 42–43.
713. Пчолко О. С. Методика викладання арифметики в початковій школі : посіб. для вчителів. 4-те вид. Київ : Рад. шк., 1955. 356 с.

714. Рекомендації секції початкового навчання Республіканської конференції «Наукові основи підвищення ефективності і якості роботи загальноосвітньої школи». *Початкова школа*. 1979. № 3. С. 6–10.
715. Рєпкін В. В. Про можливості засвоєння теоретичних знань молодшими учнями (на матеріалі граматичних понять). *Радянська школа*. 1966. № 10. С. 35–43.
716. Рибак Г. Сплутали дітей з ... папугами? *Радянська освіта*. 1987. 4 груд. (№ 93) С. 3.
717. Риженко Г. М., Полька Н. С. Раціональна організація першокласників. *Початкова школа*. 1986. № 7. С. 76–77.
718. Рівень знань і підготовка молодших школярів до навчання у 4 класі / Сектор початкового навчання НДІ педагогіки УРСР. *Початкова школа*. 1978. № 8. С. 8–15.
719. Рівень і якість знань, умінь і навичок учнів 1–3 класів / Упр. шкіл М-ва освіти УРСР, сектор початкового навчання НДІ педагогіки УРСР. *Початкова школа*. 1980. № 8. С. 6–15.
720. Рік роботи по-новому. *Початкова школа*. 1970. № 8. С. 1–5.
721. Робота секцій з'їзду вчителів. *Радянська школа*. 1959. № 12. С. 44–62.
722. Рогоза Г. Г. Дводротикова духовна рахівниця. *Початкова школа*. 1972. № 7. С. 61–64.
723. Русько О. М. За високу якість педагогічних кадрів. *Радянська школа*. 1957. № 8. С. 44–57.
724. Савченко О. Я. Авторська школа. *Енциклопедія освіти*. Київ, 2008. С. 8–9.
725. Савченко О. Я. Альтернативні можливості початкової освіти. *Початкова школа*. 1993. № 5. С. 3–6.
726. Савченко О. Я. Без якісного підручника шкільна освіти неможлива. *Педагогічна газета*. 2000. № 8. С. 2.
727. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посібник для вчителів і методистів початкового навчання. 3-тє вид. Київ: Богданова А. М., 2009. 226 с.

728. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник. Київ : Грамота, 2012. 504 с.
729. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник. Київ : Генеза, 1999. 368 с.
730. Савченко О. Я. Дидактичні основи пізнавальної самостійності. *Початкова школа*. 1978. № 12. С. 5–8.
731. Савченко О. Я. Дидактичні особливості нестандартних уроків. *Початкова школа*. 1992. № 1. С. 2–8.
732. Савченко О. Я. Дидактичні особливості уроку для учнів шестирічного віку. *Навчання і виховання шестирічних першокласників* : зб. ст. / упоряд. К. С. Прищепа. Київ, 1990. С. 70–83.
733. Савченко О. Я. Етапи реформування змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні, 1992–2002* : зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України / АПН України. Харків, 2002. Ч. 1. С. 210–227.
734. Савченко О. Я. Закон про загальну середню освіту – нові умови її стабільного розвитку. *Початкова школа*. 1999. № 8. С. 12–16.
735. Савченко О. Я. Зміст шкільної освіти на рубежі століть. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 2–6.
736. Савченко О. Я. Концептуальні засади реформування початкової школи. Проблеми переходу початкової школи на нову структуру і зміст навчання : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. / М-во освіти і науки України та ін. Донецьк, 2000. С. 8–14.
737. Савченко О. Я. Методика домашніх завдань. *Початкова школа*. 1980. № 2. С. 66–70.
738. Савченко О. Я. Навчати дітей учитися. *Початкова школа*. 1979. № 11. С. 68–74.
739. Савченко О. Я. Наступність і перспектива в роботі двох перших ланок освіти. *Дошкільне виховання*. 2000. № 11. С. 4–5.

740. Савченко О. Я. Новий етап розвитку 4-річної початкової школи. *Початкова школа*. 2001. № 1. С. 6–10.
741. Савченко О. Я. Педагогічні проблеми переходу до 4-річного початкового навчання. *Радянська школа*. 1988. № 4. С. 28–35.
742. Савченко О. Я. Ретроспективний аналіз стану проблеми контролю й оцінювання успішної учнів (період радянської школи). *Дидактико-методичне забезпечення контролю та оцінювання навчальних досягнень молодших школярів на засадах компетентнісного підходу*: колект. монографія / Савченко О. Я., Бібік Н. М., Байбара Т. М. та ін. Київ, 2012. С. 6–13.
743. Савченко О. Я. Реформування змісту початкової освіти. *Початкова школа*. 1996. № 1. С. 4–8.
744. Савченко О. Я. Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів. Київ : Рад. шк., 1982. 176 с.
745. Савченко О. Я. Стан і завдання реформування змісту загальної шкільної освіти. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 4. С. 6–17.
746. Савченко О. Я. Творчість учителя у підготовці й проведенні уроку. *Початкова школа*. 1985. № 4. С. 32–39.
747. Савченко О. Я. У пошуках нової Концепції школи першого ступеня навчання. *Початкова школа*. 1990. № 1. С. 2–7.
748. Савченко О. Я. Удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів. *Початкова школа*. 2001. № 7. С. 1–4.
749. Савченко О. Я. Урок на шляхах перебудови. *Початкова школа*. 1988. № 5. С. 7–12.
750. Савченко О. Я. Урок у початкових класах : навч.-метод. посіб. Київ : Освіта, 1993. 224 с.
751. Савченко О. Я. Учні – співавтори уроку. *Початкова школа*. 1991. № 8. С. 2–8.
752. Савченко О. Я., Скрипченко Н. Ф. Читання в 4 класі. *Початкова школа*. 1989. № 7. С. 15–22.

753. Саженюк Б. С. Робота з розвитку мови учнів у II–IV класах початкової школи. Київ : Рад. шк., 1954. 256 с.
754. Саженюк Б. С. Робота з розвитку мови учнів у першому класі. 2-ге вид., перероб. Київ : Рад. шк., 1955. 144 с.
755. Самофал Я. В. Фундаменту бути міцним. *Початкова школа*. 1985. № 2. С. 40–41.
756. Саприкін В. С. Телеуроки музики. *Початкова школа*. 1978. № 4. С. 81–84.
757. Сергійчук З. О. Програма з народознавства (1 клас). *Початкова школа*. 1990. № 8. С. 62–66.
758. Сивець О. Г. Чергові завдання в запровадженні нових навчальних планів і програм. *Радянська школа*. 1969. № 3. С. 42–49.
759. Сивець О. Г., Чепелєв В. І. Школі – досконалі програми і підручники. *Радянська школа*. 1968. № 6. С. 7–14.
760. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Методологія науково-педагогічних досліджень: підручник. Рівне: Волинські обереги, 2013. 360 с.
761. Система контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи: метод. рек. / МОН України, АПН України; підгот. авт. кол.: Т. М. Байбара, Н. М. Бібік ... О. Я. Савченко та ін.; упоряд. Заїка А. М. *Початкова школа*. 2001. № 10. С. 11–69.
762. Скрипченко А. В. Умственное развитие младших школьников в условиях обучения по новым программам. *Обучение и развитие младших школьников : материалы межресп. симпозиума / под ред. Г. С. Костюка*. Киев, 1970. С. 155–160.
763. Скрипченко Н. Ф. Графічні навички молодших школярів. *Початкова школа*. 1969. № 5. С. 71–75.
764. Скрипченко Н. Ф. Дослідне систематичне навчання шестирічних дітей у школах і дошкільних закладах УРСР. *Педагогіка*: респ. наук.-метод. зб. / редкол.: А. М. Алексюк, В. І. Бондар, М. С. Вашуленко та ін. Київ, 1986. Вип. 25. С. 42–48.

765. Скрипченко Н. Ф. Забезпечення організаційно-педагогічних умов навчання і виховання шестирічних першокласників. *Навчання і виховання шестирічних першокласників* : зб. ст. / упоряд. К. С. Прищепа. Київ, 1990. С. 169–184.
766. Скрипченко Н. Ф. Критерії і норми оцінок з читання. *Початкова школа*. 1972. № 3. С. 31–32.
767. Скрипченко Н. Ф. Лабораторія навчання і виховання молодших школярів. *Початкова школа*. 1996. № 3. С. 7–14.
768. Скрипченко Н. Ф. Формування навичок письма авторучкою в початкових класах. *Радянська школа*. 1966. № 4. С. 75–79.
769. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 1 кл. триріч. початкової шк. Київ : Рад. шк., 1990. 240 с.
770. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 3 кл. чотириріч. початкової шк. 3-тє вид. Київ : Рад. шк., 1990. 336 с.
771. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 1 кл. триріч. початкової шк. 2-ге вид., перероб. Київ, 1992. 223 с.
772. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. Київ : Освіта, 1993. 224 с.
773. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. 8-ме вид. Київ : Освіта, 1998. 336 с.
774. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Волошина Н. Й. Читанка: підруч. для 4 кл. чотириріч. і 3 кл. триріч. початкової шк. 6-тє вид. Київ : Освіта, 2000. 228 с.
775. Скрипченко О. В. Використання алгебраїчних способів розв'язання арифметичних задач. *Радянська школа*. 1963. № 1. С. 49–55.
776. Скрипченко О. В. Вплив змісту і методів навчання на розумовий розвиток учнів І–ІІІ класів. *Радянська школа*. 1967. № 3. С. 58–63.
777. Скрипченко О. В. Експериментальне вивчення арифметики в другому класі. *Радянська школа*. 1966. № 3. С. 89–94.
778. Скрипченко О. В. Навчання і розвиток молодших школярів. *Радянська школа*. 1967. № 12. С. 73–83.

779. Скрипченко О. В., Скрипченко Н. Ф. Досвід експериментальної перебудови навчання в перших класах. *Радянська школа*. 1965. № 9. С. 48–55.
780. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/rozvytok> (дата звернення: 05.02.2019).
781. Смолянець В. В. Нові підручники для 1–4 класів. *Початкова школа*. 1990. № 5. С. 73–76.
782. Смолянчук Н. М. Організація природничої освіти молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах України (друга половина XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2010. 20 с.
783. Спеціалізовані вчені ради як складник розвитку Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України (1994–2014) : наук.-доп. показч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, Ін-т педагогіки ; уклад.: Л. Д. Березівська, Т. Л. Гавриленко, Л. М. Заліток та ін. Київ : Ін-т педагогіки НАПН України, 2016. 450 с.
784. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Москва : Совет. энцикл., 1984. 1600 с.
785. Согур Л. М., Громик Е. Я. Програма з природознавства для 3 класу. *Початкова школа*. 1993. № 4. С. 51–54.
786. Соколова Е. Н., Архангельская Н. В. Методические указания к экспериментальному обучению письму в начальных классах / под. ред. Н. А. Менчинской. Москва : Просвещение, 1964. 27 с.
787. Соловйов Ю. І Система підготовки вчителів початкової школи України (1991–1997 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донец. держ. ун-т. Донецьк, 1999. 18 с.
788. Спину О. В., Мошенець Г. О. Українознавство : (програма для початкових кл.). *Початкова школа*. 1996. № 2. С. 19–20.
789. Список підручників і навчальних посібників для дошкільних закладів, шкіл, спеціальних шкіл-інтернатів, професійних училищ, як підлягають вилученню

за шкільних фондів і навчального процесу: дод. до наказу М-ва освіти України «Про поліпшення організації підготовки і видання книг і навчально-методичної літератури для закладів освіти України» від 19.10.1992 р. № 155. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 23. С. 6–8.

790. Статистичний збірник: загальноосвітні, позашкільні, дошкільні та професійно-технічні навчальні заклади (1996–2000 рр.) / відп. за вип.: Л. М. Портянко, В. В. Супрун, М. Я. Плескач. Київ: Компас, 2001. 136 с.
791. Статут середньої загальноосвітньої школи: схвалено постановою Ради Міністрів СРСР від 8 верес. 1970 р № 749. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1970. № 22. С. 3–18.
792. Стецюк А. А. Поточний облік поведінки учнів. *Радянська школа*. 1965. № 1. С. 64–65.
793. Стіуса В. Г. Важливий етап у житті школи. *Радянська школа*. 1969. № 7. С. 38–40.
794. Ступак К. І. Удосконалювати навчально-виховний процес. *Початкова школа*. 1971. № 6. С. 1–5.
795. Сухомлинська О. В. До питання про розвиток змісту загальної середньої освіти. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. пр. / Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2003. Вип. 176: Серія: Педагогіка і психологія. С. 161–171.
796. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ: А.П.Н., 2003. С. 26–35.
797. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 41–45.
798. Сухомлинська О. В. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 6–12.

799. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем* / О. В. Сухомлинська. Київ, 2003. С. 47–66.
800. Сухомлинська О. В. Уплив радянської ідеології на організацію освітнього процесу в загальноосвітній школі. *Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. XX ст.)* : посібник / кол. авт.: О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська та ін. ; за заг. ред. Н. П. Дічек. Київ, 2017. С. 7–26.
801. Сухомлинський В. О. Відповідність метода навчання змісту і меті уроку. *Радянська школа*. 1959. № 11. С. 9–12.
802. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа. *Вибрані твори* : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. Київ, 1977. Т. 4. С. 7–390.
803. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Вибрані твори* : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. Київ, 1976. Т. 1. С. 55–208.
804. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Харків : Акта, 2012. 537 с.
805. Съезд учителей Украинской ССР (14–16 окт. 1959 г.). Київ : Рад. шк., 1960. 320 с.
806. Технічні засоби – у початкові класи. *Початкова школа*. 1970. №9. С. 1–5.
807. Тименко В. П. Державний стандарт початкової ланки освіти. Технології : проект. *Початкова школа*. 1997. № 7. С. 21–23.
808. Тименко В. П. Метод проектів на заняттях з художньої праці. *Початкова школа*. 2000. № 8. С. 23–25.
809. Тименко В. П. Програма інтегрованого курсу «Художня праця» (1–4 класи). *Початкова школа*. 1997. № 8. С. 45–50.
810. Тименко В. П. Художня праця у 2(1) класі трирічної (чотирирічної) початкової школи. *Початкова школа*. 1997. № 10. С. 15–19.
811. Тимчасове положення про індивідуальне навчання в системі загальної середньої освіти : затв. Міністром освіти України П. М. Таланчуком 20 лип.

- 1992 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 17/18. С. 2–4.
812. Тимчасове положення про індивідуальне навчання в системі загальної середньої освіти : затв. наказом М-ва освіти і науки України від 05.09.2000 р № 430. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 2000. № 23. С. 19–24.
813. Тимчасове положення про середню загальноосвітню школу СРСР (примірне). *Радянська освіта*. 1989. 25 лип. (№ 59). С. 1–2.
814. Тимчасове положення про середню загальноосвітню школу України / підгот.: Гончаренко С. У., Гусєв В. І. ... Мальований Ю. І. та ін. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 15/16. С. 3–17.
815. Тимчасове положення про школу-інтернат для дітей, хворих на ревматизм : затв. міністром освіти УРСР П. Удовиченком, міністром охорони здоров'я УРСР П. Шупіком 18 груд. 1967 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1968. № 2. С. 8-33.
816. Тимчасове положення про школу-інтернат для дітей, хворих на сколіоз. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1968. № 14. С. 7–33.
817. Типовые программы I–IV классов общеобразовательной школы. Москва, 1985. – 185 с.
818. Ткачук Л. С. Початкова інформатика. *Початкова школа*. 1995. № 9. С. 54.
819. Ткачук Л. Ф., Чураєва Н. І. Комп'ютер у розкладі уроків початкової школи. *Початкова школа*. 1989. № 9. С. 29–33.
820. Трегубова І. М. З досвіду використання аудіовізуальних посібників на уроках читання у 2 класі. *Початкова школа*. 1970. № 9. С. 31–34.
821. Треніна М. С. Активізація пізнавальної діяльності учнів. *Початкова школа*. 1971. № 6. С. 19–22.
822. Третьак М. А. Основи гігієнічної організації уроку. *Початкова школа*. 1975. №7. С. 70–73.

823. Три роки за новими програмами / М. В. Богданович, М. С. Вашуленко, О. Я. Савченко та ін. *Початкова школа*. 1972. № 8. С. 14–20.
824. Удовиченко П. П. До нового піднесення роботи школи. *Радянська школа*. 1968. № 7. С. 11–23.
825. Ужгіна З. С., Сисоєва О. В. Деякі висновки про роботу за новими програмами в 1–х класах. *Радянська школа*. 1968. № 7. С. 57–61.
826. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми : колект. монографія / за ред. Л. Зашкільняка ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : ЛНУ, 2004. 406 с.
827. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. Кн. 2. ХХ століття / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. 552 с.
828. Українська школа : львів. проект концепції укр. нац. шк. *Радянська освіта*. 1990. 29 черв. (№ 52). С. 1–3.
829. Умови закритого конкурсу на створення нових підручників для шкіл Української РСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1967. № 12. С. 9–11.
830. Уткіна С. В. Початкова математика з погляду інформатики. *Початкова школа*. 1988. № 10. С. 30–34.
831. Учебно-воспитательная работа в подготовительных классах : метод. письмо / сост. А. Я. Савченко ; М-во просвещения УССР, Упр. шк. Київ : Рад. шк., 1976. 68 с.
832. Учебные планы восьмилетних и средних школ с русским языком обучения на 1960/61 учебный год. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 19/20. С. 19–25.
833. Учебные планы средних общеобразовательных трудовых политехнических школ Украинской ССР на 1971/72 учебный год : утв. коллегией М-ва просвещения УССР от 25 нояб. 1970 г. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1971. № 3. С. 3–29.

834. Учебные планы средних общеобразовательных школ Украинской ССР на 1980/81 учебный год : утв. коллегией М-ва просвещения УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1980. № 10. С. 12-24.
835. Учись бути здоровим. Програма навчальних предметів «Валеологія» та «Охорона життя і здоров'я учнів» (Основи безпеки життєдіяльності для 1–3 класів) / Т. Воронцова та ін. *Початкова школа*. 1999. № 9. С. 41–44.
836. Фадєєва Т. О. «Обчислювальна машина» на уроках математики. *Початкова школа*. 1987. № 3. С. 26–29.
837. Федоренко М. В. Виготовлення та використання історичних схем у 4 класі. *Радянська школа*. 1964. № 7. С. 90–93.
838. Федоренко М. В. Ігри на уроках арифметики в 1–4 класах. *Радянська школа*. 1966. № 6. С. 54–57.
839. Федоренко М. В. Технічне моделювання в 4 класі. *Радянська школа*. 1964. № 7. С. 83–88.
840. Фізеші О. Й. Початкова школа Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 505 арк.
841. Хайруліна В. Безоціночне навчання у початковій школі. *Початкова школа*. 2000. № 9. С. 19–20.
842. Харко М. Р. Технічні засоби на уроках музики і співів. *Початкова школа*. 1970. № 9. С. 43–45.
843. Хижняк Б. П. Ростимо майбутніх громадян. *Початкова школа*. 1985. № 11. С. 52–54.
844. Хитяєва Л. П. Проблемний підхід до навчання природознавства. *Початкова школа*. 1980. № 6. С. 38–48.
845. Хомич Л. О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів : монографія. Київ : «Магістр-S», 1998. 200 с.

846. Хорошковська О., Повхан К. Державний стандарт початкової ланки освіти. Українська мова як державна : проект. *Початкова школа*. 1997. № 2. С. 6–8.
847. Цуркан С. О. Арифметичні ігри для першокласників. *Радянська школа*. 1964. № 7. С. 88–92.
848. Чавдаров С. Х. За активізацію та удосконалення методів навчання. *Радянська школа*. 1959. № 8. С. 20–29.
849. Чавдаров С. Х. Кожен урок має бути повноцінним. *Радянська школа*. 1958. № 7. С. 18–26.
850. Чепелев В. І. За дальше удосконалення роботи 1–4 класів. *Радянська школа*. 1963. № 2. С. 47–53.
851. Чепелев В. І. Науково-педагогічні дослідження – на рівень сучасних вимог. *Радянська школа*. 1965. № 7. С. 5–13.
852. Чепелев В. І. Новий зміст шкільної освіти. *Початкова школа*. 1969. № 1. С. 8–13.
853. Чепелев В. І. Педагогічна наука і шкільна практика. *Радянська школа*. 1966. № 1. С. 1–9.
854. Читанка: підручник для 2 кл. початкової шк. / П. І. Гавриленко та ін. 2-ге вид. Київ : Рад. шк., 1958. 256 с.
855. Читанка: підручник для 3 кл. початкової шк. / літератур. част. упоряд. М. М. Миронов. 22-ге вид. Київ : Рад. шк., 1956. 344 с.
856. Чуйко Г. А. Методика викладання української мови у початковій школі. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Рад. шк., 1960. 316 с.
857. Чупахіна С. В. Проблеми оцінювання навчальних досягнень дітей 6–7-річного віку у закладах освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 19 с.
858. Шайнога В. М. Школа-садок: початок шляху : інтерв'ю кореспонденту журн. «Дошкільне виховання» завідуючого Хмельниц. обл. від. нар. освіти

- В. М. Шайноги про досвід організації навч.-вихов. комплексів на Хмельниччині. *Дошкільне виховання*. 1984. № 2. С. 29–30.
859. Шаповалов О., Полякова О. Вчитель – за перебудову. *Початкова школа*. 1989. № 9. С. 2–6.
860. Шевченко Г. М. Слово на захист авторучки. *Радянська школа*. 1966. № 4. С. 79–82.
861. Шевченко Н. І. Нові правила для учнів. *Початкова школа*. 1985. № 10. С. 16–18.
862. Школьна І. О. Методичні поради і планування матеріалу з трудового навчання. *Початкова школа*. 1986. № 5. С. 42–51.
863. Шморгун В. Ф. Удосконалення методів навчання – важлива проблема педагогічної науки. *Радянська школа*. 1961. № 7. С. 29–33.
864. Шпортенко В. О. Розвиток форм організації навчання в загальноосвітній школі (історико-теоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1994. 23 с.
865. Шутенко Г. А. Елементи програмованого навчання на уроках української мови у 3 класі. *Початкова школа*. 1971. № 11. С. 45–51.
866. Щука Г. П. Проблеми розвитку сільської школи в українській педагогічній пресі в 50-80-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2007. 20 с.
867. Энциклопедический словарь : в 86 т. / под ред.: И. Е. Андреевского и др. Санкт-Петербург : Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1890–1907. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата обращения: 12.03.2019).
868. Юрченко И. Я., Гильбух Ю. З. Классы выравнивания в школах Украины. *Народное образование*. 1987. № 6. С. 50–55.
869. Юрченко І. Я. Здобутки і плани класоводів республіки. *Початкова школа*. 1976. № 2. С. 5–6.
870. Юрченко І. Я., Гільбух Ю. З. Класи вирівнювання. *Радянська освіта*. 1986. 26 верес. (№ 77). С. 3.

871. Юшкова Л. М. Тестова перевірка знань другокласників з теми «Имя существительное». *Початкова школа*. 1975. № 10. С. 30–34.
872. Языков С. М. О содержании начального образования. *Начальная школа*. 1967. № 1. С. 54–69.
873. Якість знань молодших школярів. *Початкова школа*. 1976. № 8. С. 4–15.
874. Яковенко М. Ф. Нові оригінальні підручники для шкіл УРСР. *Радянська школа*. 1957. № 12. С. 86–90.
875. Яланецький З. О. Навчаючі пристрої для 1–4 класів. *Радянська школа*. 1964. № 4. С. 54–56.
876. Яланецький З. О. Учнівський арифмометр. *Початкова школа*. 1982. № 4. С. 30–32.
877. Янц Н. Д. Розвиток ідеї проблемного навчання молодших школярів у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 21 с.
878. Ярмаченко М. Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2001. № 3. С. 18–42.
879. Ярова О. Б. Тенденції розвитку початкової освіти в країнах Європейського союзу (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія. Київ : Пед. думка, 2018. 410 с.
880. Яровий М. А., Савельєва С. С. Поліпшуємо методичну роботу. *Початкова школа*. 1985. № 11. С. 55–57.
881. Ясь О. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії : монографія / за наук. ред. О. О. Салати. Київ : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2017. 288 с.
882. Caspard P., Condette J. Cinquante années de débats et de recherches sur l'école française. *Paedagogica Historica*. 2014. Vol. 50, Iss. 6. P. 786–796.
883. Depaepe M., Simon F. Sources in the Making of Histories of Education: Proofs, Arguments, and Other Forms of Reasoning from the Historian's Workplace.

Educational Research: Proofs, Arguments, and Other Reasonings / ed. P. Smeyers, M. Depaepe. Dordrecht: Springer, 2009. Vol. 4. P. 23-39.

884. Elementary education. *Encyclopaedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/elementary-education> (Last access: 15.03.2019).
885. Elementary education. *Encyclopedia.com*. URL: <https://www.encyclopedia.com/education/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/elementary-education> (Last access: 15.03.2019).
886. Freeman M., Kirke A. Review of periodical literature on the history of education published in 2016. *History of Education*. 2017. Vol. 46, Iss. 6. P. 826– 853.
887. Gaither M. The Revisionists Revived: The Libertarian Historiography of Education. *History of Education Quarterly*. 2012. Vol. 52, Iss. 4. P. 488–505.
888. International Standard Classification of Education (ISCED 2011). Montreal : UNESCO Institute for Statistics, 2012. 84 p.
889. Havrylenko T. L. Differentiation of education in primary school in Ukraine during the period of democratic change in educational industry (mid 80's – early 90's of XX century). *Actual aspects of pedagogy and psychology of elementary education* : materials of the international scientific conference on April 18–19, 2016. Prague, 2016. P. 8–13.
890. Havrylenko T. L. Leveling classes as a form of individualization of studies of pupils at primary school in Ukraine (the second half of the seventies – the eighties of the 20th century). *European science review*. 2014. № 7/8. P. 37–40.
891. Havrylenko T. L. Preparatory classes as a form of preschool education in Ukraine during the Soviet Period (the 1920s – 1980s): the main stages of their development. *History of Education & Children's Literature*. 2018. Vol. 13, № 2. P. 133–145.
892. Havrylenko T. L. Tendencies in the development of the content of primary education in Ukraine in the first half of 1990s. *3rd International Conference «Role of nonmaterial factors in ensuring the social and psychological condition of a society»* : Conference Proceedings, October 29, 2015 / Scope Academic House. Sheffield, UK, 2015. P. 40–43.

893. Havrylenko T. L. Tendencies of primary education development in Ukraine during the period of emergence of democratic changes in social life (1984–1991). *European Journal of Education and Applied Psychology*. 2015. № 4. P. 33–36.
894. Havrylenko T. L. The Development of Primary Education in Soviet Ukraine in the mid 60's – early 80's of the 20th Century. Organizational Aspect. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*. Krakow. 2016. № 1. P. 179–192.
895. Havrylenko T. L. The development of primary education in Ukraine in the context of experimental studies of Ukrainian teachers (mid 60's – first half of 80-ies of the XXth century) : Chapter 1. *Innovations in education* : monograph / Havrylenko T., Grevtsova I., Zaytseva O., Ovsyanitskaya L. ; ed. by L. Shlossman. Vienna, 2016. Vol. 9. P. 3–19.
896. Havrylenko T. L. The Development of the Content of Primary Education in Ukraine during the Period of Revival of the National School (1991–2001). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2016. Vol. 4, Iss. 79. P. 26–29.
897. Havrylenko T. L. The Relevance of Y.F. Chepiha's Ideas in the Context of Modern Primary Education Development in Ukraine. *Modern Science – Moderní věda*. 2015. № 3. P. 38–44.
898. Havrylenko T. L., Kuziemko L. M. Psychological and Pedagogical Researches in the Sphere of Primary Education in Ukraine (the 60s of the 20th century). *European Conference on Education and Applied Psychology* : 4th International scientific conference, October 14, 2014 / «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2014. P. 21–26.
899. Havrylenko T. L., Kuziomko L. M. Formation of Healthcare Environment in Primary School in the Context of V. O. Sukhomlynskyi's Pedagogical Ideas. *Purposes, tasks and values of education in modern conditions* : materials of the II international scientific conference on October 13–14, 2015 / Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» et al. Prague, 2015. P. 80–83.

900. Kelly M. The mythology of schooling: the historiography of American and European education in comparative perspective. *Paedagogica Historica*. 2014. Vol. 50, Iss. 6. P. 756–773.
901. Primary education. *Wikipedia* : The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Primary_education#cite_note-1 (Last access: 06.03.2019).
902. Savchenko O. Stages of Modernisation of the Content of Primary School Education: Ukrainian Experience. *Education: Modern Discourses*. 2018. № 1. P. 130–141.

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

903. Верховна Рада Української РСР. Про економічний, правовий і соціальний захист народної освіти. 16 жовтня 1990 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 83. Арк. 7–9.
904. Відомості зведень обліку чисельності дітей і підлітків 7-15 років і охоплення їх школою на початок 1954/55 навчального року, форма РВК–77. 1954 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1633. 31 арк.
905. Відомості Міністерства освіти УРСР про віковий склад учнів по початкових, семирічних і середніх школах на початок 1955/56 навчального року, форма 766. 1955 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1834. 63 арк.
906. Відомості облвно про кількість шкіл, класів, учителів і учнів на початок 1968/69 навчального року, форма Д-9. 1968 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7186. 32 арк.
907. Відомості облвно про працівників початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР на початок 1955/56 навчального року, форма РВК–83. 1955 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1849. 103 арк.